

JOGI FÓRUM PUBLIKÁCIÓ

Szmodis Jenő

A jog realitása

Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig²

(I.)

Mit értünk a jog realitása alatt?

A jog realitása alatt voltaképp a **jog létmódját** értjük; a realitás szóba sűrítve a jog **ontologikus** vonatkozásainak megannyi elemét. A realitás szó elsődlegesen valami tárgyias, sőt anyagi jelleget sugall. Természetesen léteznek pszichikus, mentális realitások is, így sokkalta **szélesebb értelemben** használhatjuk, illetve kell, hogy használjuk a realitás fogalmát annál, mintsem azt a köznapis szóhasználat teszi.

Jog alatt legtöbbször egy olyan összetett társadalmi jelenséget értenek, amely egyszerre valósul meg **materiális és immateriális** közegben. Így a jog jelenségének körében szokás értelmezni

- **meghatározott emberi cselekvéseket** (szerződési akaratnyilatkozatokat, közigazgatási, bírósági, törvényhozási cselekményeket),
- **bizonyos tárgyakat** (okiratokat, hivatalos közlönyöket, stb.),
- **meghatározott, fizikailag nem érzékelhető „dolgozat”** (jogintézményeket, magukat a jogszabályokat, az államot, stb.).

Ezekben a jelenségekben, dolgokban, illetve elgondoltságokban nyilatkozik meg maga a jog, amelynek a jogfilozófia gyakorta **mind ezeken túli entitást** tulajdonít.

És alighanem igaza is van, hiszen a magatartások, tárgyak, elgondoltságok azáltal tekinthetők és tekintendők **joginak**, hogy egy további képzet, magának a **jognak** a képzete társul hozzájuk.

Ám, hogy pontosan mi is ez a jog illetve, hogy a jognak mi is adja lényegét, ebben már merőben eltérnek a vélemények.

Az úgynevezett **parancselméletek** a jog lényegi elemét a normakibocsátó **hatalmában**, végső soron a fizikai kényszerrel is igénybe venni képes hatalmában vélik felismerni (**Austin**)³. Az e felfogással szemben leggyakrabban felhozott ellenérv szerint: a parancselmélet elfogadása esetén a fegyveres útonállónak az áldozataihoz intézett utasításait is jogszabályoknak kellene tekintenünk. Mindenesetre a parancselmélet a fizikailag is működésbe léphető hatalomban véli felismerni a jog lényegi sajátosságát, s ezzel a jogot ontológiai értelemben voltaképp a **fizikai realitások** közegébe vonja.

Az úgynevezett **elismerési elméletek** szerint a jog alatt azokat a szabályokat kell érteni, amelyeket az emberek együttélésük normáiként elfogadnak.

¹ ifj. Dr. Eszláry István, jogász és filozófus (1924-1974).

² Ez a tanulmány részét képezi egy a fentivel azonos című hosszabb, a Kairosz Kiadónál 2005. októberében megjelent tanulmánynak. Ezen a helyen is köszönetet mondok **Dr. Peschka Vilmos**, **Dr. Prugberger Tamás**, **Dr. Ritoók Zsigmond** professzor uraknak, **Dr. Simkó Alfrédnek**, az orvostudományok kandidátusának, hogy a kéziratot tudományos szakuk szerint (jogtudomány, ókortudomány, lélektan) áttekintették, hogy ennek alapján hasznos szakmai tanácsokkal láttak el, és hogy megtisztelő ajánlásukkal is segítették e munka megjelenését. A mű címe angolul **THE REALITY OF THE LAW; From the Etruscan Religion to the Postmodern Theories of Law** (Kairosz, Budapest, 2005.)

³ ld. Austin, John: Lectures on Jurisprudence I. (4. kiadás, 1879.) London

E felfogás képviselői (**Bierling, Jellinek**)⁴ tehát a jog lényegét ugyan egy pszichikai mozzanatban, az elismerésben látják, s így elgondolásuk elemelkedett a parancselméletek *materialitás közelségétől*, ám az elismerés elméletek kevésbé birkóztak meg a jognak a *konvencionális szabályoktól* való elhatárolásával. Szokás, erkölcs, illem és jog fogalma e szerint a koncepció szerint szinte teljesen feloldódni látszik egymásban.

A jogpozitivizmus a jog lényegére vonatkozó kérdést nem annyira megválaszolja, mintsem *elodázza*. E felfogásban jog az, amit erre felhatalmazott szervek, előírt rend szerint magatartási szabályként meghatároznak. A jogpozitivizmus legjelesebb képviselője, **Kelsen** szerint a jog lépcsőzetesen felépülő rendszerében a jogalkotás képességét és hatalmát egy *megelőző jogi előírás* adja.

A jogszabályok, illetve a normakibocsátó hatalmak tehát egy sajátos láncolaton, lépcsőzetességen keresztül egymásból nyerik létalapjukat, s e lépcsőzetesség legfelső fokán egy *hipotetikus alapnorma* áll. Csakhogy a jogpozitivizmus épp ennek az alapnormának a *természetét* és eredetét *nem kutatja*. A jog lényegét merő *normativitásában* látja. Így nem képes magát a jogot az *egyéb szabályoktól* elhatárolni, s ebből a szempontból furcsamód az elismerési elméletekkel mutat némi rokonságot.

Egyúttal - azzal, hogy pusztán normaként értelmezi - kimondatlanul is az *elgondoltságok* szférájába, a *spiritualitás* közegébe helyezi a jogot.

Mindenesetre e három legfőbb jogfilozófiai áramlat felismerései nyomán beláthatjuk, hogy a jog realitásának vizsgálata során számolnunk kell

- a **hatalom**,
  - az **elismerés** és
  - a **normativitás**
- jelenségeivel.

Ezek közül az első, a **hatalom** a *materiális* realitások közegében helyezkedik el, noha igen jelentős *spirituális* vonatkozásai is vannak. A hatalom ugyanis létét fizikai valóságán túl legalább ennyire a *róla való vélekedésből*, a mások által hatalomként való felfogásból nyeri.

Az **elismerés** és a **normativitás** jelenségei, pedig már tisztán pszichikus, *spirituális* realitásoknak tekinthetők.

Anélkül tehát, hogy a jog fogalmának egy újabb meghatározására kísérletet tettünk volna, látható, hogy a jog jelensége *hangsúlyosan* és elsődlegesen *pszichikus* jellegű, s a jog realitása így inkább *spiritualitásában* mintsem *materialitásában* adott.

A jogi szabály Sollen jellegének kérdése

Itt hangsúlyozottan a *jogi szabály*, s nem pedig „*a jog*” Sollen jellegének kérdésével kívánunk foglalkozni. Megállapítottuk ugyanis, hogy a jogfilozófia a közvetlenül megismerhető, alkalmazható és alkalmazandó jogi normáktól, s egyéb a joggal kapcsolatos jelenségektől többnyire elkülönülten tételezi, de legalábbis külön megragadhatóként fogja fel magát a jogot.

Tekintettel azonban arra, hogy vizsgálódásainknak *célja*, s nem pedig *kiinduló pontja* a jog realitásának leírása, ehelyütt magának a jognak a Sollen jellegéről, avagy e jelleg hiányáról még korai volna szólnunk. Mindazonáltal a jog realitásának megértésében jelentős segítségnek ígérkezik a jog talán legpregnansabb jelenségének, a *jogi szabálynak* a Sein-Sollen kettősség oldaláról való vizsgálata.

A hagyományos felosztás szerint a *természet*, például a fizika, kémia, biológia törvényei úgynevezett *Sein* szabályokat képeznek. Akként vannak ahogy - minden különösebb előzetes megfontolás és akarás nélkül.

A filozófia ezekkel szokta élesen szembeállítani a *Sollen* szabályokat, amelyek jobbra a *társadalmi* jelenségekre jellemzőek.

Természetesen a társadalmi relációkban is vannak Sein törvényszerűségek, ám gyakorta ezek semlegesítésére fogalmazódnak meg a kellést kifejező Sollen szabályok. Ilyenként tételezik

---

⁴ ld. Bierling, Rudolf: Juristische Prinzipienlehre, Leipzig, 1894.;

Jellinek, Georg: Allgemeine Staatslehre, Julius Springer, Berlin, 1920.

elsődlegesen az erkölcsöt, mely valamely előzetesen tételezett érték alapján előír egy olyan kívánatos magatartást és annak nyomán valamely többé-kevésbé ideális állapotot, amely kizárólag a Sein realitása mellett nem valósulna meg.

Most tegyük félre, hogy mennyiben tekinthető túlhaladottnak a felvilágosodás német idealizmusában született eme Sein-Sollen felosztás. Tegyük zárójelbe egyúttal annak kérdését is, hogy a kellés **felismerésének** pszichikus mozzanata magában a **Sein közegében** valósul meg, s ezáltal a Sein és Sollen kategóriáinak elhatárolása mennyiben pusztán az öntudat dialektikájának terméke, s mennyiben bír valós létalappal. Nos mindezt tegyük most zárójelbe, hiszen az a körülmény, hogy e felosztást a társadalomtudományok immár kétszáz esztendeje akként használják, hogy általa a valóságmegértésnek minden bizonnyal egy magasabb fokára jutottak, önmagában tudományos értéket kölcsönöz e szellemi struktúrának. Fogadjuk el tehát a Sein-Sollen felosztás létjogosultságát, és vizsgáljuk meg rajta keresztül a jogi szabály természetét.

Először is vázoljunk fel egy **Sein-struktúrát**. Mondjuk **A jelenség B körülmény közbejötté által C -ből D állapotba fog jutni**. Ez zajlott le tegnap, ez ma, és minden bizonnyal holnap is ez fog bekövetkezni.

Most lássunk egy **Sollen-struktúrát**. Ebben **A jelenség meg kell, hogy valósítsa B körülményt, hogy C állapot helyett D következzen be**.

A **Sein** szabály **leíró** míg a **Sollen** szabály **előíró** jellegű. A **Sein** szabály egyúttal **nem ismer rajta kívül eső lehetőséget**, ezzel szemben a **Sollen** szabály magában hordozza **meg nem valósulásának** lehetőségét.

Az általános felfogás szerint a jogi szabályok kellést kifejező, Sollen természetű szabályok. Például: „Aki másnak *jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni.*”

Itt vitathatatlanul arról van szó, hogy e jogszabály

1. valamint **előír, nem pedig leír**, másfelől

2. **nem zárja ki** annak lehetőségét, hogy a károkozó esetleg **nem fizet**.

Ebben a példában tehát a jogi szabály Sollen jellegét maradéktalanul igazolva is láthatnánk.

Csakhogy léteznek ilyen tartalmú jogi szabályok is: „Az *ingatlanvilván-tartási bejegyzés keletkezteti a tulajdonjogot.*”

A jogi szabály itt éppenséggel **nem előír**, hanem **leír**, másfelől **nem ismer önmagán kívüleső lehetőséget**. Ennek és a hasonló jogi szabályoknak az alapján azonban inkább azt mondhatnánk, hogy a jogi szabály **Sein** jellegű szabály.

A jogi szabályok természetét illetően aztán még nagyobb zavarban lehetnénk, ha elősorolnánk az olyan pusztán **deklaratív** normákat, mint amilyen például ez: „A Magyar Köztársaság *demokratikus jogállam.*”

A deklaratív normák ugyanis sem nem előírnak, sem nem keletkeztetnek valamit, hanem egyszerűen **tájékoztatást** adnak valamely tőlük független tényről vagy pusztán óhajtott állapotról.

Régi felismerés, hogy vannak úgynevezett **deklaratív**, illetve **konstitutív** rendelkezések. E felosztást a fentebbiek alapján esetleg kiegészíthetjük az **imperatív** szabályok kategóriájával.

Míg ugyanis a deklaratív rendelkezések pusztán kijelentenek, a konstitutívak pedig keletkeztetnek avagy jogkeletkeztést alapoznak meg, addig az imperatív szabályok felszólítanak, utasítanak valamely magatartás tanúsítására avagy az attól való tartózkodásra.

Mindazonáltal tegyük fel a kérdést, e különböző típusú szabályok természetük szerint különböznek-e, avagy csupán nyelvi megfogalmazásuk eltérő volta sugallja különemű jellegük fennállását? Tehát, nem lehetséges-e, hogy az úgynevezett **konstitutív** szabályok voltaképp **előíróak**, s csupán nyelvi kifejezésük kelti azt a látszatot, hogy létrehozóak volnának. Egy példával élve, az a rendelkezés, hogy „*X esetben Y joghatás beáll*”, vajon nem pusztán azt jelenti, hogy a norma címzettjei X esetben így és így viselkedjenek? A dolognak kétségtelenül van valaminő ilyen vonatkozása is, ám a fentebbi konstitutív normastruktúra értelme mégsem írható le maradéktalanul imperatív módon, illetve nem fordítható le egy egyszerű imperatív normára.

Amennyiben ugyanis ezt megtehetnők, alighanem elenyészne a lényegi különbség például a **dologi jog** és a **kötelmi jog** között.

Nem mindegy ugyanis, hogy valami az **enyém-e** avagy csupán **követelhetem**, hogy az **enyém legyen**. Továbbmenve: a konstitutív normák keletkeztető jellegében való kételkedés mellett az „enyém” fogalma is meglehetősen tartalmatlanul cseng.

Nem lehet tehát bizonyos jogszabályoktól a konstitutív, a keletkeztető, s így voltaképp a *Sein* jellegét elvitatni.

Arra a körülményre, hogy megfelelő jogértelmezés valamely mondat-modalitásbeli megnyilatkozás ellenére képes felismerni a jog helyes tartalmát, elegendő bizonyítékul szolgálnak a *formálisan kijelentő*, ám természetüket és jogi tartalmukat tekintve *imperatív* normák. Az ilyenek például, hogy „A közigazgatási szerv X napon belül az ügyet átteszi a megfelelő hatáskörrel és illetékességgel rendelkező másik közigazgatási szervhez”.

Itt *formálisan kijelentésről* van szó, ám senki számára nem lehet kétséges, hogy itt nem a közigazgatási szerv cselekményének megdönthetetlen vélelméről, vagy egyenesen fikcióról van szó, hanem egy *kötelezettség* előírásáról, amelyet a közigazgatási szervnek ténylegesen teljesítenie kell.

A norma nyelvi megfogalmazása tehát kétségtelenül többé-kevésbé kihat a norma természetére, deklaratív, imperatív, konstitutív jellegére, ám e jellegre nem kizárólag a nyelvi megfogalmazásból, hanem azon túli körülményekből, többek között *jogdogmatikai előfeltevésekből* is következtethetünk. Ezek között az előfeltevések között szerepelnek az olyan finom distinkcióik, mint amit a dologi jog és kötelmi jog, deklaratív és konstitutív jelleg, alanyi és tárgyi jog között megteszünk.

Valamely szabályt tehát nem azért ítélünk létrehozó, mást pedig parancsoló jellegűnek, mert a legegyszerűbb, a *nyelvtani* jogértelmezési úton erre az eredményre jutunk, hanem többnyire *maga a jogalkotó* azért választ ilyen vagy olyan nyelvi formulát akarátának kifejezésére, mert jogdogmatikai előfeltevéseinek ilyen formában *is* érvényt kíván szerezni.

Bizonyos jogi szabályok tehát minden igyekezetünk ellenére lefordíthatatlanok a Sollen nyelvére. Mert mondjuk mit kezdünk a Sollen fogalomkészlete mellett egy olyan szabállyal például, hogy „A közoktatási intézmény jogi személy.”

Egyes jogszabályok ugyanis vagy konstituálják a konkrét jogi személyt, avagy az intézménytípust létrehozva lehetővé teszik az ilyen konkrét szervezetek létrehozását s egyúttal létrejöttük esetére jogi személyiségüket keletkeztetik. Nem *előírják* tehát, hanem e jellegüket leírják, *megállapítják*. Ezek a szabályok mindazonáltal nem pusztán leírnak, létet megállapítanak, hanem egyúttal *létrehoznak*, keletkeztetnek, konstituálnak.

A *Sein* szabályok *felismertségek*, már létező jelenségek pusztán leírásai.

A Sollen szabályok, ezzel szemben még nem, avagy csupán esetlegesen létező jelenségeket *írnak elő*, mégpedig többnyire az általánosság igényével.

Mindezekkel szemben a jogi szabályok több igencsak furcsa dolgot művelnek. Egyfelől részben kétségtelenül *előíróak*, tisztán Sollen jellegűek. Másik csoportjukban azonban *deklaratívak*, amely jelleg nehezen illeszthető a *Sein-Sollen* struktúra Prokrusztész-ágyába. Egy harmadik csoportjuk pedig a lehető legnagyobb impertinenciával ugyan úgy csinál, mintha illedelmes *Sein* szabály volna, azonban alattomos és eléggé el nem ítéhető módon *léteivel konstituálja* azt, amit *megállapít*.

A jogi normák *Sein-Sollen* fogalomstruktúrába való beillesztésével kapcsolatos problémákat úgy véljük *Peschka Vilmos* is érezi, mikor ezt jegyzi meg: „A jogi norma, a jogi tétel nem adekvát, ismeretelméleti tükrözése a társadalmi viszonyoknak, hanem annak inkongruens, sajátos, legyen - struktúrában való kifejeződése. A jogi norma szabályozó funkcióját éppen azáltal valósítja meg, hogy azt a specifikus társadalmi viszonyt hozza létre, amit jogviszonynak nevezünk. Ez a viszony azonban nem azonos azzal a társadalmi viszonyal amelynek rendezésére a jogviszony létrejött, amelynek szabályozását a jogi norma célozza. A jogi viszony éppen azáltal tudja a társadalmi szerepét és rendeltetését betölteni, hogy eltér attól a társadalmi viszonytól, amelynek szabályozásában részt vesz.”⁵

A jogfilozófiát a fenomenológia alapjairól megközelítő és művelő *Alois Troller* - aki egyébként *Peschka* módszerét és eredményeit többhelyütt méltatja - arra az álláspontra helyezkedik, hogy a lét és a követelmény a társadalmi valóságban - és így a jogrendben - inkább *egységet* mintsem ellentétet képez.⁶

Látható, hogy *Peschka*, miközben a jogi normát a *legyen* struktúrában helyezi el, határozottan megállapítja egyúttal a jogi norma *konstituáló*, létrehozó, nevezetesen jogviszonyt teremtő

⁵ ld.: *Peschka Vilmos: A jog sajátossága*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988., 45. old.

⁶ ld.: *Alois Troller: Erkenntnistheoretische Parallele von Widerspiegelungstheorie und Phänomenologie im praktischen Rechtsdenken*, in: *Zeitgenössische Rechtskonzeptionen*, Part 3, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1983., különösen pedig az 59. old.

természetét. A létrehozottság és a létrehozatal azonban már lényegesen közelebb áll a *Sein* mintsem a Sollen világához. Természetesen külön kérdés, hogy a norma által konstituált jogviszonyoknak, s maguknak a létrehozó normáknak milyen természetű reális létet tulajdoníthatunk.

Troller - mint ugyancsak látható - szintén fenntartja *Sein* és *Sollen* kettősségét, ám már *nem minden* székszis nélkül.

Mindezekből az tűnik a legcélravezetőbb útnak, hogy vizsgáljuk felül a *Sein-Sollen* kettősség fenntartásának szükségességét a jogtudomány világában, avagy – s talán ez még inkább észszerű volna - e kategóriákat igazítsuk a jog természetéhez. Mindazonáltal célszerű belátnunk, hogy a jogi szabály magára öltheti egyszer a *Sollen*, máskor pedig a *Sein* jellegét, egyéb esetekben – nevezetesen a deklaratív normák esetében – pedig képes közömbös maradni a *Sein-Sollen* felosztás kínálta lehetőségek iránt. Ebből egyúttal az is következik, hogy maga a – leginkább jogi szabályokban alakot öltő - jog szükségképp hordja magában mind a *Sein*-nek, mindpedig a *Sollen*-nek számos elemét, s tartalmaz még valami olyan többletet is, ami nem illeszthető a *Sein-Sollen* struktúra adta keretek közé.

E körülmények pedig a jog realitásának kérdése tekintetében azzal a következménnyel járnak, hogy a jog létében nem csupán egy sajátos kellést, hanem egyúttal a materiális közegtől viszonylagosan elkülönült levést is meg kell sejttenünk.

Hegel azt írja: „Az embert megbotránkoztatja az a tudat, hogy van egy joga, amelyet mint bebizonyíthatatlant megtagadnak tőle. De a jognak, amellyel rendelkezem, egyúttal tételezettnek kell lennie: kell, hogy ki tudjam fejteni, be tudjam bizonyítani, s csak azáltal, hogy a magánvalót tételezik is, lehet érvényes a társadalomban.”⁷

Hegel itt önkéntelenül rámutatott a jog jelenségének *ontológiai*, illetve *gnoszeológiai* vonatkozásaira, egyszersmind különösen érzékletessé tette a jog érvényesülésének sajátos jellegét. Megfogalmazásából egyértelműen kitűnik, hogy számára az *alanyi jogosultság léte* élesen elhatárolható *bebizonyíthatóságának*, illetve érvényesülésének tényétől. E szemléletben a jogosultság a megismerhetőségtől viszonylag független mozzanat, magánvalóság. Ám ebben a logikában az alanyi jogot megalapozó *jogi szabálytól* sem elvitatható egyfajta sajátos, a közvetlen megismertségtől viszonylag független létmód.

A jogról gondolkodók számára gyakorta úgy fest a dolog, mintha a jog amolyan *objektív ideális léttel* rendelkezne, viszonylag függetlenül a tárgyi valóságtól, a *tudat számára* többé-kevésbé megközelíthetően. A jog ilyen elgondolása szempontjából aztán a jog *Sein* illetve *Sollen* jellege már mellékesnek hat, azonban e felfogás mégis sokkal inkább közelít a *Sein* struktúrához. Ez a felfogás nagyban emlékeztet a *matematika* elgondolásaira, melyekben a tudattól viszonylag független tények tételezettek. Például mennyiségekre, amelyek a „valóságban” sohasem jelennek meg a puszta absztrakt elgondoltságnak megfelelően, hanem mindig *valaminek a konkrétságában*. Mert ugyan minden materialitás rendelkezik mennyiséggel, és minden „valós” mennyiség valaminek a mennyisége, ám magának a mennyiségnek és a számnak a fogalmát a tudat absztrakció útján mégis meg képes ragadni, tételezni tudja. A számok világa tehát ideális léttel rendelkezik, mégpedig objektív ideális léttel, amennyiben a tudat számára van adva, és pedig a tudat akarásaitól viszonylag függetlenül. Hisz a matematika tényei a belátás, nem pedig az akarat formulái által tételeződnek.

Ezzel szemben a jogi tartalmak *eredetüket* tekintve az *akarat* és az elhatározás produktumai, noha *a már tételezett* jogi tartalmak nem lehetnek az akarat, csupán a *belátás* tárgyai. Hogy tehát a jog az emberölést vétségnek, avagy büntettnak tételezi-e, ez az akarat tárgya. Ám amint a jog már büntettnak tételezte az emberölést, az emberölésről való jogi gondolkodásnak már *nincs választása* e bűntény minősülése tekintetében. A jogi tételezettségnek és a jogi gondolkodásnak ez a *kötöttsége* azonban inkább *Sein* jellegű annak ellenére, hogy a *jogi megismerés tárgyainak képzése*, a jogi szabályok megalkotásának folyamata inkább a *Sollen* jellegeket mutatja föl.

A jogi szabály tehát, amelynek a hagyományos jogfilozófiai gondolkodás *Sollen* jellegű szokott tulajdonítani, inkább úgy írható le, mint egy *Sollenre* irányuló *Sein* jelenség, avagy esetleg *Sollent* kifejező *Sein* tény.

Az erkölcsnek ugyanis az a parancsa, hogy „légy jó”, tisztán *Sollen* kijelentés, ám a jognak az az előírása, hogy „a károkozó köteles a kárt megtéríteni”, egyszerre *előír*, feltételesen (a károkozás esetére) kötelezettséget *keletkeztet*, és egyúttal *megállapít*.

⁷ Id.: Friedrich Hegel: A jogfilozófia alapvonalai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983., 240. old.

Világos e szabálynak az előíró jellege, Sollenre irányulása, ha tetszik Sollen kifejező volta, ám egyúttal többről is van itt szó: **keletkeztesről** és **levésről** is.

A jogszabály tehát többnyire a Sollenre irányuló, Sollen kifejező Sein tételezettség. Olyan ideális-spirituális tény, mely szükségképp **szubjektív** annyiban, hogy tudaton kívüli léte nincs, ám **objektív** annyiban, hogy formulázott objektivációja (pl. normaszöveg) által bárki számára - elméletileg azonos tudattartalmat képző módon - megismerhető.

A jogi szabály e meghatározása értelemszerűen implikálja magának a jognak a létmódját. Amint Hegel megjegyezte: „A jog elsősorban a tételezettség formájában kap létezését...”⁸

A jogi szabálynak a tisztán a Sollen-be történő besorolásával kapcsolatos problémákat már Kelsen is érzékelte, midőn az általa egyébként alapvetően **Sollen** jellegűnek elfogadott jogi normát egy helyütt a **Sein** típust mutató **természettörvényekhez** hasonlította.

Mint írja: „Ahogyan a természettörvény bizonyos tényállást, mint okot egy másikkal mint okozattal kapcsol össze, úgy a jogi törvény jogi feltételt kapcsol jog- (vagyis ú.n. jogsértés -) következménnyel össze. A tényállások összekapcsolásának módja az egyik esetben kauzális, a másik esetben a beszámítás, melyet a Tiszta Jogtan a jog sajátos törvényszerűségeként ismer fel.”⁹

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a jogi szabály

- **létrejötté** vonatkozásában **Sollen** jellegű, ám
- **léte** tekintetében **jellemzően**, de nem kizárólag **Sollenre** irányuló, Sollen-t kifejező **Sein tény**, s mely
- létét elsősorban tételezettségétől nyeri, és amelynek léte - **szubjektív** amennyiben elsődlegesen a **tudatban** adott, ám egyúttal - **objektív**, amennyiben bárki által elvileg **azonos tartalommal** megismerhető.

Ez természetesen nem képezi a jogi szabály maradéktalan meghatározását, hiszen a jogi szabály **Sein** jellege épp **jogiságában** adott. Ehelyütt azonban hangsúlyozottan nem foglalkoztunk még magának a „jog”-nak a körülírásával. Az eddigiek mindazonáltal arra látszanak inteni, hogy a jog és a jogi jelenségek tekintetében kellő óvatossággal bánjunk az olyan ellentét-párokkal mint **Sein** és **Sollen** avagy **objektív** és **szubjektív**. Természetesen fejtegetéseink haszontalanoknak is minősíthetők, mondván: „Hát, ugyan nem sokat tudtunk meg. Sein is, meg Sollen is, objektív is, meg szubjektív is. Aligha jutottunk előrébb.”

Ez a lehetséges ellenvetés azonban nyilván azon az előfeltevésen alapszik, hogy

1. a tudományos gondolkodás már meglévő fogalomkészlete minden vitán felül kifogástalan és bármely jelenségnek a maradéktalan leírására alkalmas,
2. a tudományos vizsgálódás akkor és csak akkor tekinthető eredményesnek és hasznosnak, ha a vizsgált jelenségek a már meglévő fogalomrendszerben kellő egyértelműséggel elhelyezhetők, akár belekényseríthetők.

A jelenségeknek azonban minden előfeltevésünk és megfontolásunk ellenére gyakorta sajátos dinamikájuk van (létrejövetel, lét, elmúlás, kölcsönhatás), másfelől többféle oldaluk is lehet. Így a vizsgálódás során alighanem akkor járunk el helyesen, ha

- a már meglévő fogalmaink helyességét illető **szkepszis** mellett,
- a vizsgált jelenségeket mind **dinamikájukban**, mind pedig **különböző oldalaik** tekintetében oly módon határozzuk meg, mely mód
- a leginkább alkalmas magának a jelenségnek a **pontos leírására** és esetleg a jelenség egyes valós vagy látszólagos **ellentmondásainak** a feltárására.

E kis metodológiai közbevetés után térjünk azonban vissza vizsgálódásaink tényleges tárgyához, a jog realitásának kérdéséhez.

⁸ ld.: Hegel i.m. 231. old.

⁹ ld.: Hans Kelsen i.m. 12. old.

A fogalmiság csapdái¹⁰

Amikor a jogról gondolkodunk, talán nem minden haszon nélkül való, ha egyfelől **gondolkodásunknak**, másfelől gondolkodásunk legfontosabb „tárgyá”-nak, a **fogalmaknak** bizonyos sajátosságaihoz szembenézünk.

Oswald Spengler - nem minden eszmetörténeti előzmény nélkül - igen élesen mutatott rá az úgynevezett **nyugati lélek** és gondolkodás **fausti** jellegére.¹¹

Nála ez jellemzően a nyugati gondolkodás **értelmi, fogalmi** sajátosságainak elsődlegességét, **analizáló** és **logizáló** hajlamát jelenti. Ő ettől élesen elhatárolja a - **Nietzsche** nyomán - **apollóninak** nevezett antik lelket. Ám - amint arra **Karl Löwith** rámutat - a Nyugat gondolkodásának alapformái jelentős mértékben, az **antikban** - s **tegyük hozzá, leginkább Platon és Arisztotelész világmésképeiben** - gyökereznek.

Így ő elsősorban nem is annyira a Nyugatról, sokkal inkább az **európai szellemről** beszél, szembeállítva azt a **Kelet** sajátos szemléletmódjával.

Mint írja: „Az európai szellem nem utolsó sorban a kritika szelleme, mely képes különbséget tenni, összehasonlítani és dönteni. Habár a kritika valami tisztán negatívnak látszik, meg van azonban benne a tagadás azon pozitív ereje, mely mozgásban tartja a fennállót, s előre hajtja azt további fejlődése felé. (...) A Kelet sem magára, sem másra nézve nem viseli el a könnyörtelen kritikát, mely az egész európai haladást megalapozza. (...) A kritika ezen képességével legszorosabb összefüggésben áll Európa valamennyi további sajátossága ... mindenekelőtt: a magát egyáltalán megkülönböztető individualitás. Mert csak az az ember, aki - bármiben vegyen is részt - oszthatatlan „in-dividuum”, képes egyáltalán megkülönböztetésre és döntésre önmaga, és embertársai között, (...) igazság és hazugság, igen és nem között.”¹²

A kritika, a megkülönböztetés, az értelmi szétválasztás mentális attitűdje, többé-kevésbé szükségképp vezetett el a pythagoreus szám arkhé-hoz, a platonai distinkcióhoz, dolgok és ideájuk között, és az - arisztotelészi, a hegeli és a heideggeri filozófiában bizonyos különbségeket mutató - megkülönböztetéshez létező és lét között. Mindez magával hozta a szubsztancia és principiumok kutatását, s az értelmi megragadás bizonyos eredményei a definiáló buzgalmat. Az **ontologikus** törekvések azonban előbb-utóbb szükségképp ütköztek bele, a **fogalmi gondolkodás szabta korlátokba**, valamint a **létező**, az arról való **ismeret**, és az ismeretátadás **nyelvi nehézségeinek** abba a bűvös hármába, amire az ókorban a szofista **Gorgiász**, az újkor hajnalán pedig **Francis Bacon** figyelmeztetett.

És sokszor úgy tűnik, vajmi kevés hatással volt bizonyos ontologikus törekvésekre **Berkeley** azon ismeretelméleti intelme, mely az ún. **általános ideák**, és a **valós tudattartalmak** között fennálló sajátos kapcsolatra utal. Amint az általános ideák létét vallókat bírálva írta:

„...amikor valamilyen tételt bizonyítok a háromszögekre vonatkozóan, a feltevés szerint a háromszög általános ideáját tartom szem előtt; ez azonban nem úgy értendő, mintha képes lennék egy olyan háromszög ideáját kialakítani, amely sem nem egyenlő oldalú, sem nem egyenlő szárú, sem pedig egyenlőtlen oldalú, hanem csupán annyit jelent, hogy az általam elgondolt különös háromszög, bármely legyen is, egyformán képviselhet bármely tetszőleges, egyenes vonalú háromszöget, s ebben az értelemben általános.”¹³

¹⁰ E fejezetet megelőzően a kötetalakban megjelent tanulmány - Peschka Vilmos kitűnő megállapításai nyomán, ám azokkal részben polemizálva - igyekszik igazolni a jogontológia kategóriájának létjogosultságát. E rész címe és alcímei:

A jog realitásának vizsgálata, mint egy jogontológia lehetősége

A „polgári” jogfilozófia állásfoglalása a jogontológia lehetőségéről

Peschka Vilmos állásfoglalása a jogontológia lehetőségéről

A jogfilozófia lehetőségességeire vonatkozó kérdés, mint a jogontológia lehetőségének előzetes kérdése

Néhány gondolat a heideggeri ontológiáról, mint egy jogontológia lehetséges alapjáról

A jogontológiának az általános filozófiára való előzetes hivatkozásáról

¹¹ ld.: Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I.-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.; különösen I. 298-353 old.

¹² ld.: Karl Löwith: Der europäische Nihilismus. S.Sch. 2. 538. old.; Karl Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet, Atlantisz, 1996., 31. old.

¹³ ld.: George, Berkeley: Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről, in.: G., Berkeley: Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások, Gondolat, Budapest, 1985., 164. old.

A jogfilozófia is gyakorta anélkül próbálja megalkotni a jog általános fogalmát, illetve anélkül kutatja a jog differencia specifikáját, hogy feltenné előbb azt az előzetes kérdést, létezik-e egyáltalán a jog általában, mely ne volna in concreto vagy teokratikus vagy racionális-szekuláris, vagy írott vagy íratlan, vagy „tétéles” vagy precedens jellegű. S ha ilyen jog nincs, akkor vajon meghatározható-e a jog fogalma úgy általában?

A jog általános fogalmának kérdése ráadásul sokkal bonyolultabb a háromszög általános fogalmának kérdésénél. A háromszöget ugyanis – minden, az általános fogalmisággal kapcsolatos nehézség mellett – legalább jellemzi az a bizonyos három darab szöveg, amelyek megszámlálhatók.

De mit kezdünk a „kényszer”, „állami” akarat, „elismerés”, „helyesség” és a többi hasonló kategóriával, melyek a jogon kívül még számos más társadalmi realitást jellemeznek. Mindez leginkább arra int, hogy a jog *apriori* meghatározásától való *tartózkodás* után, mondjunk le a jognak valaminő *kitüntetett differencia specifika* alapján történő megközelítéséről is. A jog és a jog realitása ugyanis aligha kényszeríthető bele egy olyan gondolati struktúrába, mint amilyen például az *erkölcs + még valami = a jog*.

Tudjuk ugyanis – legkésőbb *Locke* kellő malíciával megfogalmazott figyelmeztetései nyomán¹⁴ – hogy az úgynevezett erkölcs kultúránként és koronként igencsak változatos képet mutat, másfelől, hogy – amint arra utaltunk – még azonos kultúrában és korban is a *pozitív jog* jelentős *eltérést* mutathat az uralkodó *erkölcsi* elvekhez képest.

A jog inkább bizonyos jelenségek *sajátos konstellációjaként*, és az e konstellációról alkotott fogalomként írható le. Olyan jelenségcsoportként, amelyből az egyik vagy másik tényezőt *nem lehet a többi fölébe helyezni* anélkül, hogy *ne sérüljön* maga a jogfogalom.

A jog fogalma mint a *posteriori* kategória¹⁵

Talán különösebb bizonyítást nem igénylő tényként fogadhatjuk el, hogy a jog fogalma nem előzheti meg a jogi norma létrejöttét. Kétségtelen, hogy már az első – utóbb jogiasnak tűnő – normák kibocsátását megelőzhetette mind a kibocsátó, mind pedig a jog majdani címzettjei részéről valami tudattartalom, ám más kérdés az, hogy e tudattartalom megegyezett-e azzal a későbbi gondolati tartalommal, mely a *norma létrejöttékor*, illetve *után* tétéleződött. Természetes, hogy a norma előtti tudattartalmak nem egyezhettek meg a norma utániakkal, hiszen magával a *normakibocsátás tényével* újabb gondolati-tapasztalati elemekkel gazdagodnak amaz előbbi fogalmak, többek között magával a normatartalommal is.

A jog előtti fogalom a *normativitás sajátos rendszerének* kiépülése és működése során alakul *jogfogalommá* egyfajta *fogalmi bővülés*, fogalomgazdagodás útján. A *jog előtti fogalom* természetesen foglal magába olyan elemeket, melyek majd nélkülözhetetlen attribútumai lesznek magának a jogfogalomnak, ám ezek *még együtt sem* adják ki azt a komplexebb fogalmat, melyet jognak nevezünk.

Ezen a ponton nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy az itt írottak csupán *modellezik* egyfajta jogfogalom kialakulásának lehetséges útját, s nem pedig történeti hitelességű leírásai kívánnak lenni a jogfogalom *tényleges* kialakulásának.

¹⁴ ld.: John Locke: *Értekezés az emberi értelemről* I.-II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979., különösen I. 52-54. old.

¹⁵ A kötetben megjelent tanulmány a jog a posteriori vizsgálatát megelőzően viszonylagos részletességgel igyekszik feltárni a jog a priori vonatkozásait is. E rész címe és alcímei:

A jog *apriori* vonatkozásai

Apriorisztikus eszmék az antik görög gondolkodásban

Apriorisztikus eszmék a Nyugat korai gondolkodásában

Apriorisztikus eszmék „reneszánsza” a Nyugat gondolkodásában

A kategóriák, mint a posteriori jelenségek

A jogfogalom eddigi meghatározására irányuló - gyakran apriori szemléletet hordozó - kísérletek kisebb-nagyobb hibái mindenestre arra intenek, hogy a fogalmak kialakulásának természetéhez jobban igazodó *a posteriori* megközelítést alkalmazzunk a jog természetének vizsgálata során. Hiszen akár az irodalomról, akár a zenéről, mint olyanról gondolkodunk, látnunk kell: ezek fogalmi és teóriái is *utóbb*, bizonyos művek megszületése után tételeződött.

Méltán írja **Weizsäcker**: „Még mielőtt a teória fogalma létezett volna, művészet az emberiség egész története során, és legfelsőbb fokon a görögöknél már valóban létezett. De az a fogalom, hogy „művészet” a teória produktuma. Csak a reflexió fedezi fel, hogy a művészet – mint zene, költészet, képzőművészet, építőművészet – lényegében egységes jelenség, és kultúrtörténetileg csak ez a reflexió teremti meg a művészt, mint szociális jelenséget, ami minden egyes művészeti ágat „művészetté” formál át.”¹⁶ Vagy ahogy az **a posterioritás** e fontos mozzanatát **Reinach** épp A polgári jog apriori alapjai című munkájában formulázza: „A kategóriákat nem megalkotják, és nem önkényesen alkalmazzák, hanem felfedezik azokat.”¹⁷

Visszatérve azonban: a jog előtti fogalom szükségképp hordja magában a *szabályozási szükséglet* gondolatát - noha természetesen nem ilyen elnevezés alatt -, az *auktoritás*, a tekintély képzetét, továbbá a *kényszer* lehetőségének elgondolását. Ezen elemek nélkül nem létezhet jogfogalom, ám ezek *együttvéve sem adják ki* a jog fogalmát. A jog fogalmában az *érvényesség* képzete, illetve a *logikai rend* fogalma is benne foglaltatik, ám e két tételezettség a *normarend kiépülésével* és *működésével* helyeződik a jog előtti fogalomba, tehát *a posteriori*.

A jog fogalmának *a posteriori* létrejötte tehát hasonló folyamat pl. a zene fogalmának létrejöttéhez. A zene akusztikus jelenség, a jog szabályrend. A zene fogalmának specifikumát olyan elemek adják, melyek csak a már létrejött művekből vonatkoztathatók el, ám amely elemek már a zene létrejötte előtt meglévő szükségleteket elégítenek ki. Az a körülmény, hogy az ember akusztikus élményekre vágyik, még nem keletkezteti önmagában a zenét, mint ahogy a pusztán akuszticitás sem. A dallam az akusztikus cselekvések differenciálódása során jön létre, s a zene fogalma bizonyos akusztikus jelenségek jellegeinek elvonatkoztatásával tételeződik. A majdan joginak nevezett *normának* - éppígy - *létre kell jönnie* és *meg kell valósulnia* ahhoz, hogy a megvalósulás képzete, mint *érvényességi* képzet a normához kapcsolódhassék. És amennyiben a jog *logikai rendként* tételeződik, úgy szintén *létre kell jönnie* a normarendnek ahhoz, hogy azt *logikai rendként* lehessen tételezni.

A normák gyarapodásával - részben mivel az egész szabályrend bizonyos mértéken túl egészében értelmileg nem megragadható - bekövetkezik a *jogiasság jellegeinek konkrét normáktól elvonatkoztatott* absztrakt tételezése. Az olyan immár jogias jellegek, mint a

- *szabályozottság,*
- *auktoritás,*
- *megengedett kényszer lehetősége,*
- *érvényesség,*
- *logikai rend.*

Az utóbbi két elem csatlakozásával *más értelmet* nyer az első három kategória is, és ezáltal a jog előtti kategóriák, jogias kategóriákká válnak.

Természetesen az érvényesség, a logikai rend fogalmi is *adottak lehetnek* a jog megjelenése előtt, ám a majdan joginak tekintett *normára vonatkoztatva* ezek is más minőséget nyernek.

Elképzelhető ugyan olyan jog előtti társadalmi helyzet, melyben az auctoritás kifejezetten generális normatív döntéseket hoz eleve, avagy eleve normarendszert, mint logikai rendet alkot, de erről jelenlegi történeti és etnográfiai ismereteink mellett azt mondhatjuk, hogy kevésbé valószínű.

A jog ugyanis az auctoritás döntése, *döntési processzusa* során keletkezik. Amint **Horváth Barna** írja: „*a jog fejlődése egybeesik a legdifferenciáltabb eljárás, a mindenkor legfejlettebb eljárási apparátus kifejlődésével. Bár természetesen nem minden eljárás jog, mégis, eme eljárás fejlődése*

¹⁶ Id.: Carl Friedrich von Weizsäcker: A német titanizmus, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989., 38. old.

¹⁷ Id.: Reinach i.m. 156. old.

összhangban van a jog felé vivő fejlődéssel, s a jog éppenséggel a mindenkori legfejlettebb eljárási apparátust testesíti meg.”¹⁸

A jogot megelőzik tehát bizonyos képzetek, melyek közül az olyanok, mint szabályozottság, rendezettség, auktoritás, megengedett kényszer lehetősége közvetlenül a döntés előtt felmerülnek, ám melyek közül mások – olyanok, mint az érvényesség, logikai rend – a döntés létrejötte után kapcsolódnak a döntéshez, mint formához és mint tartalomhoz, s ezáltal kapcsolatba kerülnek a döntés előtt közvetlenül felmerülő képzetekkel is. És ezen a ponton kicsit közelebről is meg kellene világítanunk mit értünk a „megengedett kényszer” mozzanatán.

A megengedett kényszer fogalma

Ez természetesen nem jelentheti a „jogos” kényszer fogalmát, hiszen ehelyütt még csupán egyfajta **jog előtti fogalomról**, képzetről beszélünk. Ki és mi engedi meg tehát a kényszer alkalmazásának lehetőségét, ha a jog, mint olyan ezt még nem teheti? Az auktoritás engedi meg önmagának talán? Ez igencsak az önkényesség jellegeit helyezné előtérbe. Itt sokkal inkább az a különbség lehet jelentős, ami az **általunk** használt **auktoritás** és a **Moór Gyula** által jelzett **legerősebb társadalmi hatalom** között fennáll.

A legerősebb társadalmi hatalom fogalmában ugyanis a dolog természetéből adódóan az **erő** tényezőjére helyeződik a hangsúly. Ez az erő pedig Moór-nál **elsődlegesen a fizikai kényszer** mozzanatával van szoros összefüggésben. Moór szerint ugyanis „*a tárgyi jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelynek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom.*”¹⁹

Moór igen óvatosan az „**is**” kifejezést is szerepelteti meghatározásában. Tehát nem állítja, hogy a legerősebb társadalmi hatalom **kizárólag** fizikai kényszerrel biztosítaná a tárgyi jog érvényesülését, azonban - láthatóan - nála mégis a „**fizikai kényszer**” és az „**erő**” képezik a **kimondott** s így vélhetően **hangsúlyos** elemét a jognak.

Miben rejlik azonban a legerősebb társadalmi hatalom ereje magán a **fizikai kényszer tényén túl**. Moór-nál több helyütt úgy tűnik, hogy ez a további mozzanat elsősorban a fizikai kényszerrel való **fenyegetés**.

Ezzel szemben az általunk használt auktoritás fogalom vonatkozásában **nem pusztán a kényszeren**, a fizikai kényszeren van a hangsúly, hanem a **megengedett kényszeren**. A **kényszer** fogalmán és a **megengedettség** **képzetén** tehát **azonos** nyomatékkal. A megengedettség képzetet azonban mi nem csupán a tényleges hatalom **puszta erejére** véljük visszavezethetőnek, hanem a norma címzettjei részéről tanúsított **tűrésre** is.

Ez a tűrés csupán **részben** ered a fizikai kényszerrel való **fenyegetettség**ből. Legalább ennyire táplálkozik valaminő **spirituális tekintély elismeréséből** is. Maga a jog ugyanis **egy-egy szabályaiban** ugyan félretehet bizonyos morális, mentális, érzelmi tényezőket, azonban a jog **a maga egészében** minden esetben valamilyen **ideológiai körülményre** is hivatkozik, s **nem elégszik meg a kényszerrel való puszta fenyegetéssel**.

Elképzelhető ugyan egy pusztán fenyegetőző jogrend, azonban ha ezt vizsgálnánk, úgy egy **képzeletbeli jogrendet** kutatnánk, s kétséges, hogy ilyen körülmények között és feltevések alapján a reálisan létező jogra vonatkozó kijelentésekhez eljuthatunk.

A mi **auktoritás** fogalmunk tehát lényegesen közelebb áll Somló Bódog „**legfőbb hatalmához**”, mint Moór „**legerősebb társadalmi hatalmához**”.

Míg azonban **Somló** a legfőbb hatalom jellegzetességeit (**rendszeres szabályalkotás, más hatalmakkal eredményesebb szabályérvényesítés, állandó jelleg, nem szórványos, hanem az életviszonyok széles körét átfogó szabályozás, más hatalmak szabályaitól való függetlenség**) kizárólag a **hatalom aspektusából** adja meg, a mi tekintély vagy **auktoritás** fogalmunk valamelyest

¹⁸ ld.: Horváth Barna: Jogsociológia, A jog társadalom és történelemelméletének problémái, Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 324. old.

¹⁹ ld.: Moór Gyula i.m. 177. old.

figyelembe veszi a *címzettek nézőpontját* is. A mi kiindulási pontunk tehát nem annyira a „*hatalom*”, mint inkább egy *hatalmi és tekintély viszony*.

Somló ugyan figyelmet szentel az *engedelmesség* jelenségére, ezt azonban a *szabálykövetés objektív tényeként* tárgyalja, és nem a *szabályelfogadás* miértjének *szubjektív* oldaláról.²⁰

Összegezve tehát, *megengedett kényszer* alatt egy *spirituális tekintélyként is* elfogadott *hatalom által kilátásba helyezett* és általa ténylegesen is *megvalósítható kényszer* értünk.

Ez a spirituális tekintély - hogy Max Webert parafrázeáljuk - eredhet valaminő *transzcendenciával*, esetleg *karizmával*, vagy akár bizonyos *racionális* tényezőkkel összefüggő mozzanattól egyaránt. (A *tekintély eredete az elfogadás szubjektív mozzanatának fontossága szempontjából* azonban *kevésbé jelentős*.)

Ha tehát a *megengedett kényszer* eszméjét az általunk felvetett értelemben a jog fogalmába felvesszük, valamelyest enyhíthetők az *akaratelméletek* és az *elismerési elméletek* között feszülő ellentmondások. Azok az ellentmondások, amelyek nem annyira az egyik vagy a másik gondolat tartalmi helytelenségéből, mint inkább e gondolatok olykori kizárólagossági igényéből erednek.

A jogfogalom komplexitása

A korábbiakban azt is mondtuk, hogy bizonyos *jellegek* (*szabályozottság, auctoritás, megengedett kényszer lehetősége, érvényesség, logikai rend*) idővel *egy fogalom alá* rendeződnek, mely fogalom a *jog: egy tételezett jellegek „feletti” tételezettség*.

A jogfogalom tehát, mint *komplex fogalom* nem alkalmas arra, hogy *egyetlen másik* pregnáns fogalommal megragadjuk. A jogfogalom tulajdonképp *fogalmi konstelláció*, melynek minden egyes eleme - egymással meghatározott viszonyban - fenn kell, hogy álljon ahhoz, hogy *már és még* jogról lehessen beszélni. Ezek az elemek - mint utaltunk rá - *fokozatosan kapcsolódnak* össze, és a *processzus* folyamata az a viszonyítási és vonatkozási mozzanat, amely ezt az összekapcsolódást katalizálja.

Hart a primitív közösségek *jog előtti* szabályainak három fő fogyatékoságát említi: „*Először is a csoport életét irányító szabályok nem képeznek rendszert, hanem csupán elkülönült magatartásminták olyan csoportját alkotják, amelyeknek az az egyetlen ismertetőjele, vagy közös jegye, hogy az emberi lények egy meghatározott csoportja elfogadja őket. Így, ha kétségek merülnek fel azzal kapcsolatban, hogy mik a szabályok vagy, hogy egy adott szabály pontosan mire is vonatkozik, akkor nincs eljárás, ami eloszlatná e kételyeket azzal, hogy akár egy hivatalos szövegre, akár egy illetékes hivatalos személyre hivatkozik.*”²¹

Egy másik problematikus pontnak *Hart* e kétségtelenül meglévő szabályok *statikus* jellegét tekinti. „*Egy ilyen társadalom a szabályok változásának csupán két módját ismeri: a kialakulás lassú folyamatát, amelynek során az egykor tetszés szerinti magtartásformák előbb szokásszerűvé, vagy rendszerintivé, majd kötelezővé válnak; illetve a hanyatlás ezzel ellentétes folyamatát, amelynek során, az egykor komolyan tekintett szabályszegéseket először eltűrik, majd észre sem veszik.*”²²

Harmadik fogyatékoságként *Hart* a szabályokat fenntartó *szétszórt társadalmi nyomás alacsony hatékonyságát* jelöli meg.

„*A társadalmi rendnek ebben a legegyszerűbb formájában e három fontos fogyatékoság mindegyikét az küszöböli ki, hogy a kötelezettséget megállapító elsődleges szabályok tőlük különböző jellegű másodlagos szabályokkal egészülnek ki. A másodlagos szabályoknak az egyes tökéletlenségek orvoslása érdekében való bevezetése önmagában is úgy tekinthető, mint a jog előtti világból a jogi világba vezető lépés;...*” - írja *Hart*.²³

²⁰ Id.: Somló Bódog: Jogbölcsészet, A Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszékének kiadványa, Sorozatszerkesztő: Szabadfalvi József, Miskolc, 1995., 28. old. 21. §

²¹ Id.: H.L.A. Hart: A jog fogalma, Osiris, Budapest, 1995.; 112-113. old.

²² Id.: Hart i.m. 113. old.

²³ Id.: Hart i.m. 141. old.

Tehát a **jogot megelőzően** vannak bizonyos **tételezések**, majd sor kerül bizonyos **viták** eldöntésére az auktoritás részéről. Az auktoritásnak e cselekményei, illetve döntésének tartalma lesz majdan **jognak** tételezve, ám e **cselekmények**, illetve **döntési tartalmak** önmagukban még **nem azonosak** a joggal. Mindezek jogivá azzal válnak, hogy mind az eljáráshoz, mind pedig a döntés tartalmához a **generális érvényesség** és **logikai megragadhatóság** képzete társul. Amikor tehát mind az eljárás, mind pedig a döntési tartalom az **auktoritás** és a **döntéssel érintettek**, illetve potenciálisan érintettek részéről is **olyannak tételeződik**, mint ami **érvényes**, és **logikailag** megadható.

Itt az **eljárás érvényessége** azt jelenti, hogy az eljárás olyannak tételeztetik, ami alkalmas a vita **eldöntésére**, illetve ami a vitát véglegesen eldönti.

A **döntési tartalom érvényességének** képzete pedig azt, hogy az **meghatározott magatartásra kötelez**.

Az **eljárás logikai megragadhatósága** nem mást jelent, minthogy **hasonló esetben** is **eljárásra** kerülhet sor és, hogy ez az eljárás **elkülönült cselekvést** jelent az auktoritás részéről.

A **döntés tartalmának logikai megragadhatósága** pedig azt, hogy az nem csupán esetileg, hanem **generálisan normatív**: hasonló esetben, illetve más szabállyal szemben **hivatkozási alap**.

Természetes, hogy e képzetek nélkül jogról beszélni aligha lehet, és az is, hogy ezek az **eljáráshoz**, illetve a **döntési tartalomhoz** kapcsolódnak, mely utóbbiak **megelőzik tehát a jogot** mint olyant, ám amik nélkül a jog mint tételezettség létre sem jöhet.

A jog létrejötte, illetve még egyszer a jog és az állam kettősségéről²⁴

Az előbbieken a jogbölcselet által tényként elfogadott bizonyos történeti és etnográfiai mozzanatokra alapozva kíséreltük meg rekonstruálni a jog fogalom és voltaképp a jog kialakulásának tudati folyamait. De hogy a jog ténylegesen hogyan jött létre az egyes kultúrákban, azt titok fedi. **Maine, Marx, Engels, Morgan, Wesel** és mások kutatásai nem nélkülözhetők e folyamat leírásakor a **feltételezés** és **valószínűsítés** elemét. Az etnográfiai kutatások bizonyos feltételezéseket megerősíteni, másokat lerontani látszottak és látszanak. Bizonyos igen laza rokonság természetesen valamennyi társadalomfejlődésben kimutatható és felismerhető, ám a kérdés az, hogy például **Malinowski** kutatásainak eredményeit mennyiben **vetíthetjük vissza** évezredek távolába, illetve az sem könnyen megválaszolható, hogy a modernkori különböző primitív társadalmak jogias szokásai közül mik azok, amiket egymással rokoníthatunk.

Amint Horváth Barna írja: „A bennszülöttek primitív hatalmi szervezetinek általános vonását Ausztráliában a gerontokrácia, Afrikában a monarchia, Észak-Amerikában pedig a demokrácia jelentik. Polinéziában és Mikronéziában arisztokratikus és teokratikus, Melanéziában és Új Guineában plutokratikus és timokratikus hatalmi szervezeteket találunk. (...)A kezdetleges uralmi formák és uralommentes csoportok e tarka sokfélesége óv minket attól, hogy egy különleges politikai formát specifikus módon kössünk össze a primitív joggal. Politikai előítéletnek bizonyult az a hajlandóság, hogy a primitív társadalmat túlnyomórészt demokratikus, vagy monarchikus jellegűnek fogjuk fel.”²⁵

E fejezetben bizonyos **lehetséges** és **valószínű szociológiai folyamatokat** villantunk fel, és érintjük egyúttal azt a kérdést is, hogy a jogot mennyiben tekinthetjük az állam akaratának, amikor pedig világos az, hogy a jogot megelőzően létező államról legalábbis problematikus beszélni. Világos, hogy **tényleges** szociológiai folyamatokat itt feltárni nem tudunk, csak a már korábban is

²⁴ A kötet alakban megjelent tanulmány már e részt megelőzően tárgyalja a jog és az állam kettősségének kérdését. Ezért szerepel a címben a „még egyszer” kifejezés. Ennek elhagyására e helyen azért nem kerül sor, mert az esetleg azt a hamis látszatot keltené, hogy a jogelméletnek erre a kiemelt fontosságú kérdésére csupán az e fejezetben írottak keretei között fordítunk figyelmet.

²⁵ld.: Horváth Barna: Jogszociológia, A jog társadalom és történelemelméletének problémái, Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 262. old.

valószínűsített folyamatok ismeretében vázolhtunk fel bizonyos lehetséges, és talán nem valószínűtlen eseménysort.

Kiindulásként elfogadhatjuk, hogy a *társadalom* az a *struktúra*, amelyben mind az *állam*, mind pedig a *jog* keletkezik, tételeződik, realizálódik és értelmeződik. Annak ellenére elfogadhatjuk ezt kiinduló pontnak, hogy -mint majd később látjuk - az *egyéni tudat* fel nem becsülhető jelentőséggel bír a jog és az állam léte szempontjából.

„A történelem előtti társadalmak belső kohéziója - írja Zlinszky - a vérségi-rokonsági kötelékek által biztosított. Családokból nemzetségek, nemzetségekből törzsek alakulnak. A nemzetségben is, a törzsből még inkább szükségszerűen létrejön a vezetői szerepkör, feladat.”²⁶ A vezetői szerepkört mint említettük egy személy, de *testület* is gyakorolhatja, illetve a vezetői szerepkör „betöltése” - mai fogalmainkkal élve - *demokratikusan*, de *timokratikusan*, *arisztokratikusan* és más módon is történhet. Ez abból a szempontból közömbös, hogy a *vezetésben* tetten érhető a *jog egy alapeleme*, az *auktoritás*, illetve hogy a vezetés implicálja annak a struktúrának a létrejöttét, amit majd *politikai szervezetnek* nevezünk.

Horváth Barna szerint: „A *politikai szervezet gyökerei valószínűleg azokban a férfiszövetségekben, korosztályok szerinti csoportokban, titkos társaságokban keresendők, amelyek a család és a nemzetség mellett jöttek létre, és már tartalmazzák a területi hatalmi szervezet csiráit.*”²⁷

A jog kialakulásával kapcsolatban mindezekkel összefüggésben két alapvető kérdés merül fel.

- 1., A létrejött társadalmi-politikai struktúrát *mikortól* kell *államnak* tekinteni?
- 2., *Szükségképp* államnak kell-e tekinteni a *jogalkotót*?

Az olyan felfogás, ami nem tekinti a jog létrejöttét feltételének az állam létét, az első kérdésre könnyedén azzal válaszolhat, hogy az *állam az intézményesült hatalmi-politikai struktúra* létrejöttével, illetve bizonyos konvencionális normák jogi normává alakításával jön létre. Mások ellentmondásnak tekintik az önmagát intézményesítő és államivá tevő hatalom elgondolását.

A dolog megítélése aszerint alakul, hogy ki hogyan viszonyul ahhoz a megállapítás-párhoz, hogy *a jog az állam kényszerrel alátámasztott akarata, és az állam a jogilag legitimált és szervezett hatalom*.

E megállapítás-pár két tagja ebben a formában kizárni látszik egymást, úgy tűnik vagy az egyik, vagy a másik elfogadható csupán.

Az első megállapításban az a feltevés ölt alakot, hogy a jogot az állam legitimálja, a jogi normát az *állam általi kibocsátottság* emeli az egyéb kényszerrel, illetve fenyegetéssel alátámasztott utasítások fölé. Ebben az elgondolásban az a problematikus, hogy az *államot* eo ipso a *jog előtti* képződménynek tekinti, s igaz ugyan, hogy a jogot az állam e felfogásban legitimálja, ám az *állam legitimitása* a *jogot megelőzően* csupán egy a *természetjog* kódébe vesző *társadalmi szerződésben*, avagy a nyílt, de a többség által eltűrt *erőszakban* gyökerezhet.

A második megállapításban az a gondolat nyer kifejezést, hogy az *állam minőségileg más, mint a kezdeti társadalmak hatalmi-politikai struktúrája*. Ám e felfogás szerint, ha a *jog megelőzi* az államot, úgy a *jog forrása* szintén úgy jár, mint az előbbi szemléletben az állam, tehát vagy kollektív kötelemkből vagy erőszakból kell táplálkoznia.

Ha pedig a jog *közmeggyőződésből*, közkötelemkből táplálkozik, úgy nehezen vagy egyáltalán nem elválasztható az *erkölcstől*. Ám, ha az erőszakból meríti létalapját, úgy minden kellően hatékony erőszakos fenyegetés jognak minősülhetne.

Moór az *állam* létrejöttét a *jog keletkezése utánra* helyezi. Amint írja: „*Minthogy az állam fogalmát három alkotó elemének (terület, nép, főhatalom) az összefoglalása gyanánt, mint valamely területen élő nép feletti főhatalmat szokták meghatározni, első pillanatra úgy látszik, mintha az állam fogalma is a jog fogalmában rejlő előfeltevés (logikai prius) volna. Ha azon a „főhatalmon”, amely az állam fogalmának legfontosabb alkateleme, nem értünk egyebet, mint a legerősebb fizikai hatalmat (ami viszont a jog fogalmának fontos alkateleme), akkor az állam fogalmát valóban már a jogfogalom előfeltevésének kell tekintenünk. Ebben az esetben azonban az*

²⁶ Id.: Általános jogtörténet, a Bibliográfiában megadott kiadás, 22. old.

²⁷ Id. Horváth: i.m. 262. old.

állam volna az a szervezetlen nemzetközi hatalmi túlsúly is, amely a legerősebb fizikai hatalom a földön. És ebben az esetben államnak kellene tekintenünk az elszigetelten élő legkezdetlegesebb primitív törzseket is, mert valamelyes legerősebb hatalom ezek körében is érvényesül. Az állam az emberi társadalomnak már igen fejlett alakja. Az állami „főhatalmon” „szervezett főhatalmat” kell érteni. Szervezett főhatalom pedig semmi egyebet nem jelent, mint jogilag szervezett főhatalmat; az állam az alkotmány, vagyis a közjog által egységbe foglalt nép valamely területen. Az állam fogalmában már benne van a jog fogalma: a jog fogalma a logikai prius, az állami posterius. Az állam fogalma a jog fogalmának nem előfeltevése, hanem fordítva, a jog fogalma az államfogalom előfeltevése és az állam fogalma a jog fogalmának egyik következménye.”²⁸

Mint már említettük, más felfogások szerint az **állam**, mint ilyen egyenesen **nincs is**, csupán **rész-jogrendként** meghatározható kategória. **Kelsen** jog és állam azonosságát vallva leszögezi: „Hogy az állam meghatározott módon minősített jogrend, mely más jogrendektől csak mennyiségileg és nem minőségileg különbözik, kitűnik abból is, hogy az állam semmilyen életmegnyilvánulása, semmilyen állami aktus nem jelenhet meg másképp, csak mint jogi aktus, tehát mint normák alkotásának vagy végrehajtásának aktusa. Valamely emberi ténykedés csak azért állami aktus, mert van egy jogi norma, mely azzá minősíti.”²⁹ Kelsen megállapítja továbbá, hogy: „Az a felismerés, hogy az állam jogrend, megerősítést nyer abban is, hogy olyan problémák, amelyek hagyományosan az általános államtan nézőpontjából tárgyaltnak, sorra jogelméleti problémáknak, a jogrend érvényessége és megalkotása problémáinak bizonyulnak. Amit az állam „elemeinek” neveznek: államhatalom, államterület, és állam népe, nem más, mint az állami rend érvényessége önmagában, valamint a rend térbeli és személyi érvényességi köre.”³⁰

Schein szerint a **jog** nem más, mint az **állam saját cselekvéseire vonatkozó normáinak összessége**³¹, tehát ő az **állam létét a jog keletkezése elé** helyezi.³²

Somló igen mértéktartó felfogásában szemléletesen jelentkezik állam és jog dialektikus kapcsolata. Amint írja: „A jog fogalmával nemcsak a társadalom fogalma jár együtt, hanem a társadalom egy különleges fajtájának a fogalma is. Mivel a társadalom fajtái az azokat létrehozó szabályok fajtái és tartalma szerint különböztethetők meg, egy jogalkotó hatalom szabályainak követésakor a társadalom egy sajátos fajtájával, az állammal találkozunk. Az állam tehát olyan társadalom, amely egy jogalkotó hatalom szabályainak követéséből áll elő.

Az állam fogalma, így a jog fogalmára utal vissza, és az előbbi nem alkotható meg az utóbbi nélkül. A jog fogalmának előfeltételei ezzel egyszersmind az államtan előfeltételei is. Az államnak nem alkotható meg olyan fogalma, amely ne foglalná magába a jogét, s nem lehet olyan jogfogalmunk, amely nem hozná magával az államét.

E két fogalom közös alkotóeleme a jogalkotó hatalom fogalma. Ahol ilyen hatalom létezik, ott jog és állam is létezik. A jog a szabályok foglalata; az állam pedig azok közössége, akiknek engedelmissége megteremti e hatalmat.”³³

Somló helyesen mutat rá a **terminológiai** eltérések jelentőségére.

„Az ettől eltérő tanok vagy a jog téves felfogásán alapulnak, vagy csak más elnevezéseket használnak.

Így például az az elterjedt elmélet, amely szerint a jog már az állam megjelenése előtt megtalálható, rendszerint csak az elnevezése dolgában tér el a fentebbi tantól. Ilyenkor ugyanis a jogszabályok követéséből adódó emberi közösségeknek csak bizonyos fejlettebb alakulataira korlátozzák az állam fogalmát, és a kezdetlegesebb fokozatokat nem tekintik államnak, noha e kérdésben nem állapítható meg a pontos határvonal.”³⁴ Egyébként - mint láttuk - Moór is egy speciális fejlettségi minőséget tulajdonít az államnak.

Somlónak feltétlenül igaza van abban, hogy jog és állam külső megnyilatkozásai egymástól elválaszthatatlanok, ám minthogy mind a két jelenség alapvetően **tételezettség**, gondolatilag tovább finomíthatók a reáljelenségek és tételezettségek összefüggései. Arra is helyesen mutat rá

²⁸ ld.: Moór i.m. 199-200. old.

²⁹ ld.: Kelsen i.m. 66. old.

³⁰ ld.: Kelsen: i.m. 69. old.; ld.: még az állam fogalmát a nemzetközi jogrend oldaláról. Kelsen: i.m. 83. old.

³¹ ld. Schein: Unsere Rechtsphilosophie und Jurisprudenz. 1889.

³² ld.még Moór: i.m. 170. old.

³³ ld.: Somló: i.m. 70. old.

³⁴ ld.: Somló: i.m. 70. old.

Somló, hogy az egyes felfogások *azonos reáljelenségekre eltérő terminológiákat* alkalmaznak, ám a terminológiák árnyalásával egyes viszonylag ellentmondónak tűnő elképzelések között is összhang teremthető. Somló például a *jogalkotó hatalom* meglétét tekinti mind a jog, mind pedig az állam feltételének. Ám kérdés, hogy mennyiben jogosult és indokolt *jogalkotó* hatalom terminológiát alkalmazni ott, ahol mind a *jog*, mind pedig az *állam* még csupán *potencialitás*, csak lehetőség. Helyesebbnek tűnik a jogot és az államot *megelőző*, bizonyos *közhatalmi* jelenséget már kitermelt társadalmi struktúra esetében e hatalmat vagy tisztán *hatalomként* vagy inkább *auktoritásként* említeni.

Amikor tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy azt a bizonyos primitív politikai struktúrát mikortól tekinthetjük államnak, nos akkor célszerűnek látszik *a norma jogként való tételeződésének folyamatából* kiindulni.

Megállapítottuk, hogy a jogot *megelőzi* bizonyos reális *hatalmi* jelenség létrejötte, illetve a jogot megelőzik bizonyos *tudati jelenségek*, előfeltevések. Ez utóbbiak közé tartozik a *szabályozottság*, az *auktoritás* eszme, a *megengedett kényszer* lehetőségének gondolata. Amikor az auktoritás részéről bizonyos döntések formájában normák bocsátatnak ki, e normák tekintetében tételeződik az *érvényesség* és a *logikai* rend képzete.

E folyamat eddig mind „*reális*”, pontosabban *külső*, mint pedig *belső*, tudati folyamatokat és mozzanatokot magában foglal. Ezt követően az e folyamattal kapcsolatos tételezett jellegek - mint mondtuk - *a jog fogalma alá* rendeződnek. Ez utóbbi fázis már tisztán *belső, tudati* mozzanat. Mármost kérdés az, hogy a jog kialakulásának *melyik részfolyamatot* tekinthetjük. Azt-e, amikor a szabályozottság, auktoritás, kényszer lehetőség tudati elemeihez a döntési norma kapcsán „kiegészítő tényállási elemekként” csatlakozik az érvényesség és logicitás tudati mozzanata és ezáltal egy komplett társadalmi *reálállapot* létrejön, avagy azt, amikor e reálállapothoz *tudatilag hozzárendelődik* az új minőséget *egy fogalomban*, bár egy komplex fogalomban kifejező kategória, *a jog*.

A probléma abból adódik, hogy a jelenségalmaznak a jog komplex fogalma alá rendelődésével a *jog fogalma* voltaképp *visszavetítődik* az alapját képező helyzetre, hiszen arra vonatkozik, illetve az „hozta létre”.

Másfelől vitathatatlan, hogy a jogfogalom kialakulásával - voltaképp *felismerésével* - relatíve *új minőség* konstituálódik, hiszen annak tételezése előtt az „igazságszolgáltatási feladat” teljesítése az auktoritás részéről *esetleges* és egyéb tevékenységétől csupán *viszonylagosan differenciált*. A *jog tételezésével* válik az *esetleges igazságszolgáltatási* feladat *intézményesült jogszolgáltatási* feladattá.

Ám, természetes, hogy - mivel az „igazságszolgáltatási” feladatok teljesítése ugyanolyan külső folyamatokban, illetve majdhogynem ugyanolyan tudati előfeltevések körülményei között történik, mint a jog tételezését követően a jogszolgáltatás - *a korábbi igazságszolgáltató tevékenység is utólag jogszolgáltatási tevékenységnek tételeződik*.

A norma tehát utólag tételeződik *jogi normaként*, ámde *keletkezésére „visszamenőleges hatállyal”*.

Az *auktoritás* ugyanígy *utólag* tételeződik *államként*, s e szempontból mindegy, hogy az *auktoritás személyével, tiszttségével*, avagy a *közösség egészével* azonosítják-e az *államot*.

Szociológiai oldalról azt kell látni tehát, hogy a jogot megelőzi egy „abszolútnak” tételezett *hatalom*, mely még *sem nem jogi, sem nem állami*, de *potenciálisan* az.

Másik kérdésünk az volt, hogy szükségképp államnak kell-e tekinteni a jogalkotót? Az előbbieken alapján megállapíthatjuk, hogy az *auktoritást*, mely e minőségében önmagában még *jogi relevanciával nem rendelkezik, utólag*, normakibocsátásai és normaszzerű tevékenysége alapján tételezzük államnak, avagy államnak. Egy természetes példával élve:

a várandós a szüléssel válik anyává, a magzat pedig gyermekké. Akiben nem fejlődik egy másik élet, az nem válhat anyává, ám csupán a *várandós és a magzat elválásával*, a magzat „kibocsátásával” lesz a várandósból *anya*, a magzattól *gyermek*. Kapcsolatuk és minőségük is megváltozik ezáltal, s akik addig viszonylag *egyek* voltak, egymástól viszonylag *különállók* lesznek.

Az *auktoritási helyzet* a társadalomnak az a *várandós állapota*, mely magában hordja magzatként az akaratot. Az akarat kifejezéssel, a döntéssel válik az akaratból norma, s az auktoritásból állami. Hogy a norma jog lesz-e, azt a norma „életképessége”, érvényesülése dönti el. Mint ahogyan

bizonyos primitív társadalmakban és az ókori zsidóknál is a gyermeknek *nem adtak nevet*, míg el nem dőlt, hogy életben marad-e. Ha aztán bizonyos időt - általában nyolc hetet - a gyermek megélt, bemutatták a közösségnek, és *nevet adtak* neki.

A társadalmi jelenségek is *előbb létrejönnek* és *utóbb tételeződnek* mint értékek, ám - amint a gyermek is, ha már neve van, gyermeknek számít születése pillanatától - *a jelenségek is létrejöttekre visszamenőleg ruházódnak fel tételezett értékükkel*.

Hogy a jogot nem az állam hozza létre, ám az állam mindig megjelenik a jog kapcsán, legjobban azok a társadalmi, jog- és államrendek mutatják, melyek teljességgel formailag is szakítanak minden korábbi jogi és állami struktúrával. Ezekkel szemben bukásuk esetére mindig helyes hivatkozási alap lehet az a jogi és állami szövedék, melyet megszakítanak, ám megmaradásuk esetén vitathatatlan jogi és állami jelleggel rendelkeznek.

Ezt a jognak egy olyan pragmatikus felfogása alapján jegyezzük meg, melyről Kelsen ezt írta: „*Ez a jogi kategória a kanti filozófia értelmében ismeretelméleti-transzcendentális, nem pedig metafizikai-transzcendentális jellegű. Éppen ezáltal őrzi meg radikális ideológiaellenes tendenciáját, miért is éppen ezen a ponton tör ki a leghevesebb ellenállás a hagyományos jogelmélet részéről, mely nehezen tudja elviselni, hogy a Szovjet Köztársaság rendje éppen úgy jogrendként értelmezendő, mint a fasiszta Itália, vagy a demokratikus kapitalista Franciaország rendje.*”³⁵

Ahol már létezik egy állami és jogi struktúra, ám ahol egy *forradalmi auktoritás* e struktúrákat félretéve *új jogi és állami struktúrát* hoz létre, mégpedig nem a korábbiak, hanem *saját* fizikai és spirituális hatalma alapján, ott ez az utóbbi jogrend nyilván *nem az állam által jön létre*, de mégis *jogrend*, és *államot konstituál*.

Érdekes problémát vet fel ezzel kapcsolatban a *jogfolytonosság* kérdése. Nevezetesen az a helyzet, amikor egy ilyen forradalmi rend *részlegesen* a korábbi állami és jogi rend *jogutódjának* nyilvánítja magát. A forradalmi állam ilyenkor *valóban jogutódja* lesz a korábbi rendnek abban a körben, melyben erről döntött, ám *bukása* és a korábbi rend visszatérése esetén e részleges jogutódlást kimondó nyilatkozat a győztes régi renddel szemben *nem megfelelő hivatkozási alap*, hisz *ez utóbbi* az előbbi nyilatkozata a tényleges jogfolytonosság hiányában *nem köti*.

Más kérdés azonban, hogy a győztes régi rend praktikus okokból gyakorta kénytelen tudomásul venni egy huzamosabb ideig fennállt forradalmi jog előírásaiból keletkezett helyzetet. Ám a korábbi forradalomban kialakult helyzet és norma érvénye ekkor már pusztán *a győztes régi rend* kifejezett, vagy ráutaló *elismerésében* fog gyökerezni.³⁶

A jogkeletkezés folyamatáról igen szemléletesen így ír Horváth:

„*A jog kezdeteinél a nem-tudás uralkodik abban a vonatkozásban, hogy a jog vajon létrehozható-e mesterségesen. (...)*

A jog egyes-egyedül tudottnak számító megjelenési formája a bírói ítélet, amely egyáltalán nem előfeltételez valamilyen megsértett általános jogot.”³⁷

Amit tehát *megsértenek* adott esetben, az nem jog még, csupán legfeljebb *konvencionális szabály*, s a döntésben benne foglalt norma válik, *tételeződik* majd jogivá.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a jog tételezettségkénti létének jelentőségét. A jogot gyakran azonosítják az írott normával, mintegy azt sugallva vagy éppen ki is mondvá, hogy a konvencionális szabály akkor válik jogivá, ha írásba foglalják. Amint Hart írja:

„*A legegyszerűbb eszköz arra, hogy orvosoljuk az elsődleges szabályok rendszerének bizonytalanságát annak a szabálynak a bevezetése, amit majd „elismerési szabálynak” nevezünk. Ez egy vagy több olyan jellemzőt határoz meg, amelyeknek minden szabálynak rendelkeznie kell ahhoz, hogy kétséget kizáróan a csoport olyan szabályainak tekinthessük, amit a csoport által kifejtett társadalmi nyomás is alátámaszt. Egy ilyen elismerési szabály rendkívül különböző, egyszerű vagy összetett formákban jelenhet meg.*

Lehet, hogy - miként sok társadalom ősi jogában - egyszerűen a szabályok egy írott dokumentumban fellelhető vagy valamilyen emlékműbe vésett hivatalos listája, vagy szövege.

³⁵ ld. Kelsen: i.m. 14. old.

³⁶ ld.: még Moór: i.m. 182. old.

³⁷ ld.: Horváth: i.m. 302. old.

Történelmileg nem kétséges, hogy a jog előtti világból aló átmenet egymástól megkülönböztethető szakaszaiban is végbemehet, melyek közül az első az eddig íratlan szabályok pusztá írásba foglalása. Bár ez igen fontos a döntő lépés mégsem maga az írásba foglalás. A döntő lépés annak az elismerése, hogy az írásra vagy felíratra való hivatkozás hivatalos, vagyis a szabály létével kapcsolatos kételyek eloszlításának a helyes módja.”³⁸

Látható tehát, hogy a **hivatalosnak** tételezés, voltaképp az auktoritás tételezése a döntő jogi szempontból, s nem az írásbeliség. Meg kell jegyezni, hogy bizonyos felírat csak akkor rendelkezhet a Hart által leírt hivatkozási erővel, ha **auktoritástól** ered.

Összegezve az eddigieket a következőkben mutatjuk ki mind a jog, mind pedig az állam, illetve ezek fogalmainak egy valószínűsíthető keletkezési folyamatát, hangsúlyozva egyúttal, hogy az egyes fázisok tekintetében bizonyos **egyidejűség** is előfordulhat, előfordul.

1. **Konvencionális társadalmi** szabályok társadalmi méretű tételezése.
2. Konvencionális szabályoknak **elszórt**, de a fennálló rendet - az általánossá válás veszélye miatt - fenyegető **megszegései**.
3. A bizonyos **spirituális tekintéllyel** is rendelkező **hatalom** tényleges kialakulása, mely hatalomnak sarkalatos eleme, hogy működésbe képes hozni adott esetben az **erőszakot**.
4. Társadalmi méretű **tételezések**, melyek
  - a tényleges hatalomnak **tekintélyt**, auktoritást tulajdonítanak,
  - a **szabályozási szükségletet** felismerik,
  - a **kényszer** lehetőségét belátják és a kényszert, **helyénvalónak**, **megengedettnek** vélik.
5. Döntési eljárásban **döntési normák** kibocsátása az auktoritás részéről.
6. Társadalmi méretű **tételezések**, melyek a döntéseknek
  - **érvényt**,
  - **logikai összefüggéseket** tulajdonítanak.
7. Társadalmi méretű **tételezés**, mely a **tételezett értékek „felett”** komplex értéket tételez, voltaképp a **jogfogalom** tételezése.
8. **Visszavetítés**, melyben
  - a jog fogalmát a **normákra**, illetve
  - jogalkotó hatalom kategóriáját az **auktoritásra** vonatkoztatják.

Az **állam fogalmával** a problémát leginkább az okozza, hogy a joghoz képest **elvontabb** kategória, és érthető módon **később tételeződik**, mint a jog. A **jogi norma** hallható, ismételhető, felidézhető, a jogi eljárás látható és hallható, időben és érben érzékszervekkel felfogható folyamatokban ölt alakot. És egyáltalán: **alakot ölt**. Az **állam** fogalmát azonban mindezek **mögé** és **főlé** kell képzelni, az állam elgondolása már feltételezi a jog elgondolását.

Az, hogy az állam később gondoltatik el, persze **nem jelenti** azt, hogy a **jelenség** - aminek vonatkozásában tételezik - **későbbi** keletű, mint a jog. Az állam keletkezése vonatkozásában felmerülő elméleti nézetkülönbségek nagyban abból adódnak, hogy az **állam fogalmát tételezésekor meglévő elemeivel együtt vetítik vissza** némelyek a primitív államra, s mivel annak, és mondjuk a **Grotius**-féle államnak a jellegei nagyban eltérnek, megtagadják az állami minőségét a primitív államtól.

Az **államfogalom** ezen **általános formájában** igen **későn** alakult ki. Ennek ellenére az olyan rendszerekre, melyek szintén nem voltak az adott korban államként elnevezve, illetve tételezve, **mint a polisz, a respublica, a regnum, s melyek inkább csak uralmi formák elnevezései, mint mai fogalmaink szerint tisztázott közjogi jogalanyok és jogi személyek**, nos ezekre - mivel ezek **jellegeikben, funkcióikban és intézménystruktúráikban** már hasonlatosak a XVI. századi államfogalomhoz - bárki bizvást alkalmazhatja az állam megjelölést.

Grotius, Bodin, Pufendorf az adott korra nézve olyan tisztasággal munkálták ki az államelméletet, hogy az természetszerűleg nyugözte le mindazokat is, akik később az állam eredetére vonatkozóan végezték kutatásaikat.³⁹

³⁸ ld.: Hart i.m. 115. old.

³⁹ ld. Mesnard: *L'Essor de la Philosophie au XIV. e siècle* (2. kiadás, 1952.); Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*, Budapest, 1960., Akadémiai Kiadó (Grotius: *De iure belli ac pacis 1625.*); Pufendorf: *De officiis hominis et civis*; Bodin: *Az államról*, Budapest, 1985.

Platont és **Arisztotelészt** államtanukban még nem az állam létrejötte, mibenléte és a joghoz való viszonya izgatta. Náluk a **létező** és az **ideális** állam ellentéte, és ezen ellentét feloldásának lehetősége adja az igazi problémát. Államtanuk, mai értelemben voltaképp vagy tisztán és a szó szoros értelmében vett államelmélet, hangsúlyozva az **elmélet** szót, avagy inkább **kormányzattan**.

Az állam az ókorban nem a mai elvontságában, hanem a **polisz**, illetve a **köztársaság** keretei között, az **azonos jogi helyzetű szabadok** közösségeként jelenik meg, a **despotikus monarchiákban** pedig mint az **uralkodó intézményesült személye**. Itt a jogok és kötelezettségek nem az elvont **államot** illetik, illetve terhelik, hanem a poliszban és köztársaságban a **szabadokat** egymás tekintetében, illetve a monarchiában az **egyeduralkodót**.

A probléma tehát abban gyökerezik, hogy viszonylag későn tételeződik az olyan elvont államfogalom, mely magában foglalja **valamennyi** állam- és kormányformát. E késeiésből adódik, hogy az államfogalom az alapját képező reáljelenségnek igen fejlett szakaszában alakul ki, így természetesen az államfogalom bizonyos korhoz kötött fejlettségi elemeket is magába szív.

A visszavetítés során érthetően ezen államfogalom nem illik rá valamennyi olyan társadalmi struktúrára, amelyeket azonban a jogkeletkezés oldaláról nézve államként értékelhetünk.

Az eddigiek alapján kísérreljük meg a jognak egy hozzávetőleges meghatározását megadni.

A jog tehát egy társadalmi méretben megvalósuló hatalmi és tekintély-viszonyban az auktoritás normatív és fizikailag formalizáltan kifejezett akaratahoz kapcsolt tételezettség-rendszer, mely magában foglalja az auktoritás, a szabályozottság, a megengedett kényszer lehetőségének, valamint az érvényességnek és a logikai rendnek a tételezettségét, s mely e tételezettségeket fogalmilag egységként kezeli.

A jog fogalmának és a jogi jelenségek elhatárolása

A jogot, mint fogalmat az előzőekben egy komplex tételezettség-rendszerként határoztuk meg. Ettől azonban meg kell különböztetni mindazokat a tényeket és körülményeket, amelyekből ez a tételezettség-rendszer megszületett, illetve amelyekre e tételezettség-rendszer utóbb vonatkozni fog.

Ezeket a tényeket és körülményeket (cselekvés, történés, tény, norma) **jogi jelenségeknek** nevezhetjük. Ezek a joghoz, mint komplex tételezettség-rendszerhez gondolatilag kapcsolódnak. Ezek a jelenségek - mint még nem jogiak - többségükben megelőzik a jog fogalmának létrejöttét, mely utóbbi teoretikus úton általuk is tételeződik. E mozzanatok azonban az általuk is konstituált jogfogalomhoz való gondolati kapcsolódással nyernek jogi jelleget.

Igen helyesen jegyzi meg **Reinach**: „Nem abban gyökereznek a törvények, hogy az emberek végzik az aktusokat, hanem az aktus létében alapulnak, valamint a jogi képzetek létében.”⁴⁰

Ezt azonban kissé pontosíthatjuk: a törvények és egyéb jogi mozzanatok egyáltalán a jog képzetében gyökereznek. Abban a képzetben, amelynek létrejöttében - mint ekkor még nem jogi mozzanatok - maguk is közreműködnek.

A jog realitása - álláspontunk szerint - **a jog szűkebb értelemben vett és korábban megadott fogalmában, voltaképp a jogképzetben, valamint magukban a jogi jelenségekben, illetve ezek dinamikus kapcsolatában rejlik. A jog realitásáról alkotott ez a fogalom - tehát a jogképzetet és a jogi jelenségeket magába foglaló elgondolás - pedig nem más, mint a jog tágabb értelemben vett fogalma.**

---

⁴⁰ ld. ezt valamint a jog egyéb pszichikus mozzanatairól Reinach i.m. 161-163. old.

Kételyek a Nyugat jogfogalmának és jogfilozófiájának univerzális jellegét illetően

Az eddigiek során megkíséreltük tisztán elméleti – többé-kevésbé dogmatikai – megközelítésekkel és kategóriákkal körülírni a jog fogalmát, feltárni a jog realizálásának néhány nem mellékesnek tűnő mozzanatát, mégpedig a jog és a jogfogalom kialakulásának egy lehetséges és valószínű folyamatát is felvázolva.

Mindez azonban jobbra teoretikus és logikai leírása volt egy valójában senki által nem ismert folyamatnak, illetve egy olyan jelenségnek, amelynek egy mélyebb gyökerét eddig a kutatás - álláspontunk szerint - viszonylag kevésbé közelítette meg.

Meg kell állapítanunk, a jogbölcselet jellegzetesen a nyugati gondolkodási forma terméke. Fogalomkészletét is alapvetően a Nyugat jogi gondolkodása alakította ki. A jogfilozófia - már átfogó jellegre való törekvése, **univerzális aspirációi** miatt is - a nyugati mellett igyekszik a keleti és az ún. primitív jogi jelenségeket is számbavenni, ezekre vonatkozóan is helytálló kijelentéseket tenni. Ennek megvalósítása során azonban nem tudja, nem is akarja félretenni azokat a fogalmait, megközelítéseit, amelyek egy speciális jogrendszer, a római jogi alapú, szekularizált nyugati jogrendszerben jöttek létre, annak is egy jól körülírható szakaszában: a premodern korban, a Kr. u. XVI.-XIX. században.

Ez a körülmény egyúttal azzal a furcsa következménnyel is jár, hogy a jogbölcselet az egyik alappilléreül szolgáló **római jogot** is e sajátos szemüvegen keresztül látja, s e sajátos logizáló, kategorizáló megközelítéssel igyekszik elemezni.

A nyugati jog és jogfilozófia létét ugyan nagyban a római jognak köszönheti, ám a nyugati jogfilozófia saját magából kevésbé értheti meg a római jogot. Egy jelenséget ugyanis nem annyira **következményeiből**, mint inkább **előzményeiből** ismerhetünk meg. Aki például Platont akarja megérteni, az ne annyira a későbbi Arisztotelészt, mint magát Platont s az őt megelőző filozófiát tanulmányozza.

Sőt továbbmenve: a későbbi kor önmagát előzményeiből hitelesebben ismerheti meg, mint pusztán önmagának és a jövőt illető céljainak elemzéséből.

A római jog sajátos szemléletmódjának megértése tehát hozzásegíthet ahhoz, hogy saját jogunkat és jogfilozófiánkat illetően elfogulatlanabbak legyünk. Ha ez sikerül nem pusztán a mi jogi és jogfilozófiai rendszereinkről kaphatunk hitelesebb képet, de talán más jogrendszerek bizonyos - általunk furcsának vélt - jelenségeit is árnyaltabban leszünk képesek megítélni. Ehhez azonban mindenekeelőtt szemügyre kell vennünk a római jog spirituális eredetét.

Függelékek:

1.

JENŐ SZMODIS:

THE REALITY OF THE LAW

From the Etruscan Religion to the Postmodern Theories of Law

(Kairosz, Budapest, 2005.)

The study intends to approach the ontological aspects of law in **three** larger units.

The first part introduces the question of the reality of the law with the fundamental problem in the philosophy of law that is **the duality of the state and the law**. In course of this with a new point of view it enlightens the **state-legitimizing** feature of the law and the state **law-making** nature, a peculiar 'chicken-and-egg' phenomenon. The law as a will of the state takes certain 'Sein'-features as well, and the study shows that, in this too, the law differs from the basically 'Sollen'-type conventional and moral rules. The first part of the study also examines how much the description of the reality of the law is apt to be interpreted as a certain **law-ontology**.

The study points out that the complicated notion of the law - like all the other complex notions - is created in the course of experiencing, comes to existence 'a posteriori', and the book also intends to draft the way how the law and its notion could take shape.

The first part concludes with expressing a **doubt**, namely, that **how much the Western concept of the law and philosophy of the law could be considered as universal** and authoritative concerning all the other laws and legal systems.

The **second part** searches the **spiritual origin of the Roman Law**, basis for the Western law. It points out that while the jurisprudence concerns the Roman Law as a basically **profane structure** compared with other legal systems, in fact the Roman Law developed from a certain **religious** environment. True, though, that it developed from a totally different religiosity like, for example, the ancient Eastern, Islamic or Far-Eastern religious world.

It was perceived by the **history of the law** about one hundred years ago, that the earliest Roman Law, especially its **strict formalism** can conserve fragments of certain religious ideas. However, the traditional research did not go further than merely mentioning this supposition. For the **history of religion**, likewise in the last century, it became more and more obvious that the Etruscan religion made the **biggest impact** on the Roman religion. Through connecting these two perceptions, the study proves that the ancient roots of the **Roman Law** derives directly from the **Etruscan religion**, which puts great emphasis on the rituality and is rather formality-centred concerning its nature. To prove this the second part of the book drafts the structure of the bi-rooted Roman culture (Etruscan and Italian origin), then it verifies its Etruscan descent through the description of certain **phenomena and legal institutions**.

The second part of the study results in detecting the religion-originated **formality** gradually **dissolving** and **living on hidden**.

The **third part** describes the Western law as a descendant of the religion-originated Roman Law and as a certain **ideal parallel universe** and also compares it with the Islamic and Chinese laws. Analysing the connection between the material and the subjective law the study, finally, tries to seize the notion of the law and through this **the reality of the law** as a particular **idea-system** at the same time highlighting the peculiar **'time-structure'** of the ideas. It is namely that the human conscience does not merely think about the purely assumed things **existing only in the period of thinking** but it perceives them as **existing independently from the conscience**.

The closing thoughts of the study also points out some questions in connection with the **legal system of the European Union**, a seemingly new-born authority.

2.

Bibliográfia⁴¹

- Antalfy György - Samu Mihály - Szotáczky Mihály: Állam és jogelmélet,
Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Alföldy, Géza: Römische Sozialgeschichte,
Wiesbaden, 1975., Steiner
- Alföldy, G.: Die Römische Gesellschaftsstruktur und Eigenart.
Gymnasium 88., 1976. 1-24.
- Altheim, Franz: Italien und Rom I-II., Pantheon Akademische
Verlagsanstalt, Amsterdam-Leipzig (évszám nélkül, 1940. körül)
- Altheim, Franz: Römische Religionsgeschichte I-II.
Baden-Baden, Verlag für Kunst und Wissenschaft, 1951., 1952.
- Arisztotelész: Az athéni állam,

⁴¹ Az itt megjelölt forrásoknak nem mindegyikét hivatkozzák az e tanulmányban szereplő lábjegyzetek, azonban a bibliográfiában felsorolt munkák mindegyike közvetlenül vagy közvetve álláspontom kialakításában szerepet játszottak, avagy az általam tárgyalt kérdéseket egyébként elemzik illetve érintik. A felsorolás természetesen a legkevésbé sem tekinthető teljesnek.

- Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó
- Arisztotelész: Hermeneutika,
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Arisztotelész: Nikomakhoszi etika,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Arisztotelész: Politika,
Budapest, Magyar Tudományos Társ. Sajtóváll., 1923.
Gondolat, Budapest, 1984.
- Austin, John: Lectures on Jurisprudence I.
(4. kiadás, 1879.) London
- Bánosi György-Verese gyházi Béla: Eltűnt népek,
eltűnt birodalmak kislexikona, Anno Kiadó, ISBN 963919929X,
- Bentham, Jeremy: Principles of Morals and Legislation
Bowring összkiadás alapján (1838/1843, reprint 1962.);
An introduction to the principles of morals and legislation. Introd. by
Laurence J. Lafleur. New York, 1948., Hofner Press
- Berkeley, George: Tanulmány az emberi megismerés alapveiről
és más írások, Gondolat, Budapest, 1985.
- Bierling, Rudolf: Juristische Prinzipienlehre,
Leipzig, 1894.
- Bodenheimer, Edgar: Jurisprudence. The philosophy and method
of the law, Cambridge, Mass. 1962., Harvard Univ. Press,
- Bodenheimer, Edgar: Power, law and society, A study of the will to
power and the will to law; New York, 1973., Crone, Russak,
- Bodin, Jean: Az államról,
Budapest, 1987., Gondolat
- Both Ödön - Csizmadia Andor - Hajdu Lajos - Horváth Pál - Nagy Lászlóné: Egyetemes állam- és
jogtörténet, Tankönyvkiadó,
Budapest, 1988.
- Bragyova András: Az európai uniós csatlakozás alkotmányjogi kérdései,
2004. 03. 15., http://www.nfh.hu/doc/docu/IFM_tanulmányok/AZ_EU_CSATLAKOZAS_ALKOTMANYJOGI_KERDESEI.pdf
- Brentano, Franz: Az erkölcsi ismeret eredete,
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Brentano, Franz: Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis,
1899.
- Brósz Róbert - Pólay Elemér: Római jog,
Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Cahn, Edmond: Jurisprudence,
New York University Law Rev. 30 (1955.)
- Ceram, C.W.: A hettiták regénye,
Gondolat, Budapest, 1964.
- Coing, Helmut: A jogfilozófia alapjai,
Osiris, Budapest, 1996.
- Comte, Auguste: A pozitív szellem,
Két értekezés, Budapest, 1979.
- Csató Tamás - Gunst Péter - Márkus László:
Egyetemes történelmi kronológia I., Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Del Vecchio, Giorgio: Humanité et unité du droit, Essais de
philosophie juridique, Paris, Librairie générale du droit, 1963.
- Dworkin, Ronald M.: Law's Empire,
Cambridge: Harvard University Press, 1986.
- Dworkin, Ronald M.: Taking Rights Seriously,
Cambridge: Harvard University Press, 1977.
- Ecsedy Ildikó: A kínai állam kezdetei,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története,
I., 1998., II., 1999., Osiris Kiadó,
- Erllich, Eugen: Grundlegung der Soziologie des Rechts,
Leipzig, 1913.
- Eörsi Gyula: Kötelmi jog, Általános rész,
Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

- Evola, Julius: Lázadás a modern világ ellen,
Kötet Kiadó, Budapest-Nyíregyháza, 1997.
- Faguet, Émile: A kontárság kultusza,
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Fazekas András – Martényi Ferenc: Neurológiai-pszichiátria,
Springer – Verlag, Budapest, Springer-Hungarica Kiadó Kft., 1993.
- Fechner, Erich: Rechtsphilosophie,
Tübingen, 1956.
- Ferenczy Endre - Marógi Egon - Hahn István: Az ókori Róma története,
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- Fuller, Lon L.: The Morality of Law,
Revised Edition (New Haven: Yale University Press, 1964.)
- Geréb József: A rómaiak története,
Franklin Társulat - Révai Testvérek, Budapest, 1899.,
Nagy Képes Világtörténet III. kötete
- Gecse Gusztáv: Vallástörténet,
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Germanus Gyula: Allah Akbar!,
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Germanus Gyula: Az arab irodalom története,
Gondolat Kiadó, Budapest, 1979.
- Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról,
Budapest, 1960., Akadémiai Kiadó
- Hahn István: Istenek és népek,
Minerva, Budapest, 1968.
- Hahn István: A plebeiusok és a nemzetségi társadalom,
Antik Tanulmányok XXI. kötet 2.szám 150-176.old.
- Harmatta János: Ókori keleti történeti chrestomathia,
Ötödik kiadás, 1996., Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Hart, H.L.A.: A jog fogalma,
Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Hartmann, Nicolai: Das Problem des geistigen Seins,
Berlin - Leipzig: Walter de Gruyter, 1933.
- Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás,
Gondolat, Budapest, 1970.
- Hartmann, Nicolai: Lételméleti vizsgálódások,
Gondolat, Budapest, 1972.
- Hartmann, Nicolai: Zur Grundlegung der Ontologie
(3. kiadás, 1948.) Meinsenheim - Glan
- Havas László - Németh György - Szabó Edit: Római történeti kézikönyv,
Szerk.: Németh György, Budapest, Korona, 2001.
- Hägerström, Axel: Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen,
1929.
- Hegel, G.W.F.: A jogfilozófia alapvonalai,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Hegel, G.W.F.: A logika tudománya, I.-II.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Hegy Dolores - Kertész István - Németh György - Sarkady János:
Görög történelem a kezdetektől Kr.e. 30-ig,
Osiris, Budapest, 1999.
- Heidegger, Martin: Lét és idő,
Gondolat, Budapest, 1989.
- Horváth Barna: Jogszociológia,
Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Horváth Pál - Kajtár István - Nagy Lászlóné - Révész T. Mihály -
Stipta István - Zlinszky János: Általános jogtörténet I.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Huizinga, Johan: Homo ludens,
Athenaeum, 1944.
- Hulsewé, A.F.P.: Ch'in and Han Law, In Twitchett, Denis - Loewe,
Michael (eds): The Cambridge History of China. Vol. I.
The Ch'in and Han Empires, 221 B.C -

- A.D. 220 Chapter 9. Cambridge, University Press,
Hulsewé, A.F.P.: The Ch'in Documents Discovered in Hupei in 1975;
1978.
- Ihering, Rudolf: Der Zweck im Recht, I.-II.;
Göttingen, 1877., 1883.; Leipzig, 1893.
- Ihering, Rudolf: Geist des römischen Recht, I.-III.
Leipzig, 1866-71, Breitkopf und Härtel
- Jaspers, Karl: Bevezetés a filozófiába,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Jellinek, Georg: Allgemeine Staatslehre,
Julius Springer, Berlin, 1920.
- Jung, Carl Gustav: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Jung, Carl Gustav: A komplexus-elméletről általában,
in: Mélységeink ösvényein, Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.
- Kant, Immanuel: A tiszta ész kritikája,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Kant, Immanuel: A vallás a pusztaság határain belül,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Kaufmann, Arthur: Die ontologische Struktur des Rechts, Die Ontologische
Begründung des Rechts, 1965.
- Kecskés Pál: A bölcselet története főbb vonásaiban,
Budapest, A Szent István Társulat Kiadása, 1943.
- Kelsen, Hans: Der soziologische und juristische Staatsbegriff,
Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht,
Tübingen, 1922.
- Kelsen, Hans: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus
der Lehre vom Rechtssatze, Tübingen, 1921.
- Kelsen, Hans: Tiszta Jogtan,
Az ELTE Bibó István Szakkollégium kiadványa, Budapest, 1988.
- Khaldún, Ibn: Bevezetés a történelembe,
Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Köves-Zulauf, Thomas: Bevezetés a római vallás és monda történetébe,
Telosz Kiadó, Budapest 1995.
- Latte, Kurt: Kleine Schriften zu Religion.
Recht, Literatur und Sprache der Griechen und Römer .
Hrsg. von Olef Gigon ; Wolfgang Buchwald und Wolfgang Kunkel,
München, 1968., Beck, jogtörténetre vonatkozóan
- Latte, Kurt: Römische Religionsgeschichte,
München, 1960., Beck
- Locke, John: Értekezés az emberi értelemről I.-II.,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet,
Atlantisz, Budapest, 1996.
- Luhmann, Niklas: A jog mint szociális rendszer, In: A társadalom és a jog
autopoietikus felépítése, Budapest, 1994. Osiris.
- Luhmann, Niklas: A jog szociológiai megfigyelése; In: A társadalom és
a jog autopoietikus felépítése, Budapest, 1994., Osiris.
- Luhmann, Niklas: Ausdifferenzierung des Recht.
Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorien,
1981., Frankfurt am Main, Suhrkamp,
- Luhmann, Niklas: Die soziologische Beobachtung des Rechts,
Frankfurt am Main, 1986.
- Luhmann, Niklas: Rechtssoziologie, I.-II.,
1972. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt,
- Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról, I-III.,
Budapest, 1976.
- Machiavelli, Niccolò: A fejedelem,
Phoenix Kiadás, Budapest, 1944.
- Maihofer, Werner: Recht und Sein, Prolegomena zu einer Rechtsontologie,
Frankfurt am Main, 1954.
- Maine, Henry Sumner: Az ősi jog,
Gondola '96 Kiadó, Budapest, 1997.

- Marcic, René: Um eine Grundlegung des Rechts,
Die ontologische Begründung des Rechts.
Herausg. Von A. Kaufmann. Bad Homburg vor der Höhe, 1965.
- Messner, Johannes: Das Naturrecht;
Tyrolia - Verlag/Innsbruck-Wien
- Moór Gyula: A jogi személyek elmélete,
MTA Jogtudományi Bizottsága Kiadványsorozata, Budapest, 1931.
- Moór Gyula: A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában,
Különlenyomat, Atheneum, 1942.
- Moór Gyula: A logikum a jogban,
Atheneum (1928.)
- Moór Gyula: Bevezetés a jogfilozófiába,
Budapest, 1923.
- Moór Gyula: Jogfilozófia,
Püski, Budapest, 1994.
- Moór Gyula: Metafizika és jogbölcselet,
Különlenyomat, Atheneum, 1929.
- Moór Gyula: Szociológia és jogbölcselet,
Budapest, 1934.
- Nietzsche, Friedrich: A tragédia születése,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Nietzsche, Friedrich: A történelem hasznáról és káráról,
Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- Olivecrona, Karl: Gesetz und Staat,
Kopenhagen, 1940.
- Ortega y Gasset, José: A tömegek lázadása,
Pont könyvkereskedés, Budapest, 1995.
- Óri Sándor: A konfucianuszi kötelességtudat és emberbarátság,
avagy az erkölcsi vezérelv, a zhong-shu fogalompáros,
In: Mítoszok és vallások Kínában, Balassa Kiadó, 2000.
Szerkesztette: Hamar Imre,
- Pallottino, Massimo: La civilisation étrusque.
Le problème des origines étrusques.
Cites et nécropoles d' Etrurie.
La religion et les arts.
La vie et les moeurs.
Le mystere de la langue.
Trad. et préf. de Raymond Bloch, Paris, 1949. Payot.
- Pallottino, Massimo: Etruscologia,
Milano, 1942. Hoepli (Milano, 1963. Hoepli)
- Pallottino, Massimo: Az etruszkok (Etruscologia)
Budapest, 1980. Gondolat
- Peschka Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- Peschka Vilmos: A jog sajátossága,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete,
Budapest, 1979.
- Peschka Vilmos: Az egzisztencialista jogfilozófia,
Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről,
Budapest, 1963.
- Peschka Vilmos: Appendix „A jog sajátosságához”,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam-
és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1992.
- Peschka Vilmos: Jog és jogfilozófia,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás,
Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó,
- Piaget, Jean: La psychologie de l' intelligence,
Paris, Armand Colin, 1967.
- Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről,
1897.

- Pokol Béla: A jog szerkezete,
Gondolat, Budapest, 1992.
- Pound, Roscoe: Social Control through Law,
1942.
- Prugberger Tamás: Szintézis vagy rendszer, avagy mindkettő,
(Adalékok Peschka Vilmos jogfilozófiai
munkásságának értékeléséhez)
Állam- és Jogtudomány, A MTA ÁJI Folyóirata,
1994. No. 1-2, 197-206. old.
- Prugberger Tamás: Érdek és érdekegyeztetés a jogban,
Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.
- Pulszky Ágost: A jog- és állambölcsélet alaptanai,
Budapest, 1885.
- Radbruch, Gustav: Grundzüge der Rechtsphilosophie,
(1963., az 1914. Leipzig, 1. kiadás alapján, gondozta: Erik Wolf)
- Radbruch, Gustav: Rechtsphilosophie,
Stuttgart, 1956.
- Radbruch, Gustav: Vorschule der Rechtsphilosophie, 1947.,
1959., Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht
- Rawls, John: A Theory of Justice,
Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University
Press, 1971.
- Reinach, Adolf: Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechtes,
Halle a.d.S. Verlag von Max Niemeyer, 1913.
- Ross, Alf: On Law and Justice
University of California Press, Los Angeles, 1958.
- Ruszoly József: Európa jogtörténete,
Püski Budapest, 1996.
- Salát Gergely: Büntetőjog az ókori Kínában,
Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- Sartre, Jen-Paul: La Transcendance de l' Ego, Esquisse d' une description
Phénoménologique,
Librairie philosophique J. VRIN, Paris, 1992.
- Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus,
Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907.
- Somló Bódog: Jobbölcsészet,
Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995.
- Somló Bódog: Juristische Grundlehre,
Lipcse, Verlag von Felix Meiner, 1917.
- Späth, Lothar: 1992 Európa álma,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Spengler, Oswald: A Nyugat alkonya I-II.,
Európa Könyvkiadó, Budapest 1991
- Stammler, Rudolf: Theorie der Rechtswissenschaft,
1911., Halle a.d.S.
- Stammler, Rudolf: Wirtschaft und Recht,
(4. kiadás, 1921) Berlin - Leipzig, W.de Gruyter
- Stone, Julius: Meaning and Role of Definition of Law.
Archiv für Rechts - und Sozialphilosophie, 1963. Beiheft Nr. 39.
Neue Folge Nr. 2.
- Suki Béla: Martin Heidegger filozófiájának alapkérdései,
Gondolat, Budapest, 1976.
- Szabadfalvi József: Moór Gyula (Egy XX. századi magyar
jogfilozófus pályaképe)
Osiris-Századvég, Budapest, 1994.
- Szerb Antal: A világirodalom története I.-III.,
Révai, Budapest, 1941.
- Szotáczy Mihály: A jog lényege,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Szmodis Jenő: Az érdek és a jog néhány összefüggéséről,
In: Prugberger Tamás: Érdek és érdekegyeztetés a jogban,
Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002., bevezető tanulmány

- Tamás, aquinoi: Summa Theologica,
Budapest, Ecclesia, 1987.
- Teubner, Gunther: Autopoietic Law,
Berlin, de Gruyter, 1987.
- Teubner, Gunther: Vajon hiperciklus-e a jog?
In: A társadalom és a jog autopoietikus felépítése,
Budapest, 1994., Osiris
- Tókei Ferenc: Kínai filozófia, I-III.,
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- Troller, Alois: Erkenntnistheoretische Parallele von
Widerspiegelungstheorie und Phänomenologie im
Praktischen Rechtsdenken,
In: Zeitgenössische Rechtskonzeptionen,
Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1983.
- Varga Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcs. Int. -
Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Vörös Imre: Az alkotmány módosításának állása és az EU-csatlakozás,
2004.03.15., http://www.nfh.hu/doc/docu/IFM_tanulmanyok/IFM1.pdf
- Vörös Imre: A magyar Alkotmány euro-kompatibilitása,
2004.06.21. [http://www.nft.hu/doc/docu/IFM_tanulmanyok/
IFM%202004/Vorosi.pdf](http://www.nft.hu/doc/docu/IFM_tanulmanyok/IFM%202004/Vorosi.pdf)
- Weber, Max: A tudomány, mint hivatás;
In: A tudomány és a politika, mint hivatás,
Kossuth Könyvkiadó, 1995.
- Weber, Max: Gazdaság és társadalom 1-2/2,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Weizsäcker, Carl Friedrich: A német titanizmus,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Wells, H.G.: A világtörténet alapvonalai,
Budapest, 1925., A Genius Könyvkiadó Rt. Kiadása
- Wittgenstein, Ludwig: A bizonyosságról,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Zamarovsky, Vojtech: Egy eltűnt birodalom titkai nyomában,
Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1972.
- Zlinszky János: Ius privatum, A római magánjog története,
Osiris Kiadó, Budapest 1998.

jogi hírek

interjúk

publikációk

vitafórum

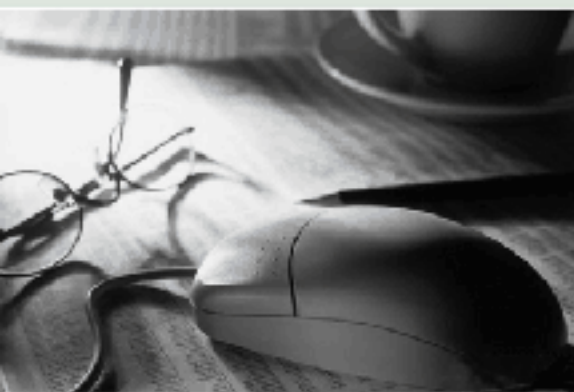
szaknévsor

jogi szakkönyv-katalógus

jogi állásbörze

szakmai rendezvények

heti hírlevél

országos ügyvédi szaknévsor

magyar, angol és német nyelven

ügyfél keres ügyvédet szolgáltatás